

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΗΝ «ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ»

Διπλωματική εργασία

Η διαχείριση της «δύσκολης» μνήμης: Η περίπτωση της Αλβανία

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ανδρομάχη Γκαζή

Τριμελής Επιτροπή: Α. Γκαζή, Ε. Φουντουλάκη, Χρ. Αυλάμη

Ευχαριστίες

Η μεταπτυχιακή αυτή εργασία πέρα από προσωπική προσπάθεια οφείλεται στη συνδρομή και την υποστήριξη πολλών ανθρώπων, τους οποίους και θα ήθελα να ευχαριστήσω.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου, την κα. Ανδρομάχη Γκαζή. Καταρχήν για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε στην επιλογή του θέματος, αλλά και γιατί μέσα από το πλούσιο συγγραφικό έργο και την εμπειρία της, με εισήγαγε στο πεδίο της μελέτης της μνήμης. Εδώ, δεν θα μπορούσα να παραλείψω να ευχαριστήσω και τις κκ. Δάφνη Βουδούρη, Μαρία Παραδείση και φυσικά Μάρθα Μιχαηλίδου, οι οποίες δεν κατάφεραν μόνο να μου μεταδώσουν πλούσια γνώση, αλλά κυρίως, μου πρόσφεραν έναν νέο, δημιουργικό και κυρίως πιο κριτικό τρόπο θεώρησης εν γένει του πεδίου της πολιτιστικής παραγωγής και της διαχείρισής του. Ευχαριστίες οφείλω και στους υπόλοιπους καθηγητές του τμήματος, για την συνολική τους συνδρομή στην ολοκλήρωση αυτής της πορείας.

Επίσης ευχαριστώ θερμά τις συναδέλφους και φίλες: Δήμητρα Μουστάκα, Έλλη Παπαρηγορίου, Έρση Μπάκου και Μαριιάτζελα Δημάκη, με τις οποίες μοιραστήκαμε πολλαπλές συζητήσεις, αλλά και τις κοινές μας αγωνίες κατά τη συγγραφή.

Ίσως, όμως, η εργασία αυτή να μην είχε ολοκληρωθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια των φίλων: Χριστίνα Λαμπή και Κώστας Μπέης. Τους οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για την υπομονή και την αγάπη που μου έδειξαν.

Ευχαριστίες, φυσικά, οφείλω και σε όλους τους συνεντευξαζόμενους, για την προθυμία τους ώστε να συμβάλλουν στην διεξαγωγή αυτής της έρευνας, αλλά κυρίως, θέλω να ευχαριστήσω τον Geron Ibrahim, η συμβολή του οποίου υπήρξε καθοριστική ώστε να πραγματοποιηθούν οι περισσότερες από αυτές τις συναντήσεις.

Ωστόσο, το μεγαλύτερο «ευχαριστώ» το οφείλω στην οικογένειά μου. Θα ήθελα επομένως να εκφράσω τις πιο βαθιές μου ευχαριστίες στους γονείς μου, Edmira και Edmond, καθώς και στον αδερφό μου Eri, γιατί ξέρουν πως να είναι πάντα παρόντες.

ΠΕΡΙΕΧΌΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	4
Μέρος 1^ο.....	7
Προσεγγίσεις στη μελέτη της μνήμης.....	7
Ατομική, Συλλογική Μνήμη – Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης.....	7
Η προσέγγιση της «επινοημένης παράδοσης».....	10
«Νέοι» δρώντες: κοινότητες και άτομα	12
Πολιτισμική Μνήμη	13
Η διαχείριση της μνήμης στο μουσείο	15
Εστιάζοντας στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη	17
Διαμορφώνοντας τη μνήμη στη μετα-κομμουνιστική Αλβανία: υποθέσεις και ερευνητικά ερωτήματα	21
Μεθοδολογία έρευνας	23
Μέρος 2^ο.....	28
Κομμουνιστική Αλβανία.....	28
Η πορεία μετάβασης	39
Εστιάζοντας στον πολιτισμό	42
Χαρτογράφηση	45
Πρώτη Περίοδος 1990 - 1996.....	46
Η περίπτωση «Blloku».....	46
Δεύτερη Περίοδος 1996 - 2012.....	49
Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.....	49
«Burgu I Spacit».....	54
Piramida.....	58
Τρίτη Περίοδος 2013 – σήμερα	61
Bunk'Art.....	61
Gjethi	66
Το συνολικό σχέδιο του ΥΠ.ΠΟ και οι κριτικές.....	71
Σύνοψη και Συμπεράσματα.....	75
Βιβλιογραφία.....	78

ΕΙΣΑΓΩΓΉ

Είναι πολύ πρόσφατα, μόλις τα τελευταία χρόνια, που τόσο η κοινή γνώμη όσο και οι θεσμικοί φορείς της Αλβανίας, όπως είναι καταρχήν το Υπουργείο Πολιτισμού, έχουν στραφεί προς την αναγνώριση και την διαχείριση χώρων που ανήκουν ιστορικά στην κομμουνιστική περίοδο. Ετερόκλητα ως προς τη χρήση και το σκοπό τους, μια σειρά μνημείων και τόπων, όπως το «Bunk'Art», «Το σπίτι από φύλλα», η φυλακή του «Sras» κ.ά., υπάγονται στο καθεστώς του «μουσείου» με κύρια ή/και μόνη διαχειριστική αρχή το Υπουργείο Πολιτισμού της Αλβανίας. Η δραστηριοποίηση αυτή εκ μέρους της επίσημης πολιτείας, ως προς τη διαχείριση του «δύσκολου» κομμουνιστικού παρελθόντος της χώρας, δείχνει συχνά να εγγράφεται σε ένα πλαίσιο αμφιθυμίας και διάχυτης αβεβαιότητας για το πώς θα πρέπει τελικά να αναπαρασταθεί αυτό το παρελθόν μέσα από τους διάφορους πολιτιστικούς οργανισμούς και, κυρίως, μέσα από τα μουσεία. Ποιες πτυχές του θα τονισθούν, ποιες δύσκολες ερωτήσεις θα μπορέσουν εν τέλει να τεθούν, σε ποιους θα αναφερθούν και τελικά σε ποιούς απευθύνονται αυτές οι δράσεις;

Με την παρούσα μελέτη επιχειρώ να μελετήσω τον τρόπο με τον οποίο η Αλβανία έρχεται αντιμέτωπη και διαχειρίζεται τη μνήμη του πρόσφατου παρελθόντος της, αναζητώντας κυρίως τις υλικές αναπαραστάσεις της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου στο πολιτιστικό τοπίο της χώρας. Καθώς πρόκειται για μνημεία και τόπους που επιβιώνουν -στις περισσότερες των περιπτώσεων- ως ερείπια ή ως μνημειακά ίχνη, τα οποία όμως φέρουν έντονο το αποτύπωμα της ιδεολογίας του καθεστώτος, αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον η μελέτη της μνήμης που ανακαλούν τα εν λόγω μνημεία, διερευνώντας τόσο το περιεχόμενο όσο και τις διαδικασίες διατήρησης και μεταβίβασης αυτής της μνήμης στην πορεία της μουσειοποίησής τους.

Για την προσέγγιση του θέματος, αντλώ τα θεωρητικά μου εργαλεία από το πεδίο της μελέτης της μνήμης. Πρόκειται για ένα αναδυόμενο πεδίο το οποίο συνεχώς διευρύνεται και εμπλουτίζεται με νέα βιβλιογραφία, η διαχείριση της οποίας δεν

είναι πάντα εύκολη, ειδικά όταν καλείσαι να την προσαρμόσεις σε μία περίπτωση όπως αυτή της Αλβανίας, η οποία δεν έχει μελετηθεί επαρκώς ώστε να προκύπτουν εμπειριστατωμένες αναφορές που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για περαιτέρω ανάλυση.

Γενικά μιλώντας, όμως, αυτή η όλο και αυξανόμενη «ανάγκη» ενασχόλησης με το παρελθόν, κυρίως σε ότι αφορά γεγονότα και καταστάσεις της σύγχρονης ιστορίας, δείχνει να λαμβάνει μαζικά χαρακτηριστικά τις τελευταίες δεκαετίες, οδηγώντας έτσι πολλούς μελετητές της μνήμης, να τη χαρακτηρίζουν με όρους παραγωγής ως «βιομηχανία μνήμης» αλλά και ως «κύμα » ή «χιονοστιβάδα μνήμης» (Γκαζή 2013: 27). Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορικότητα στην ανάδειξη της σημασίας της μελέτης της μνήμης, παρά το ότι δεν αναφέρεται εκτενώς στο παρόν, διατρέχει εννοιολογικά ολόκληρο το κείμενο, καθώς αποτελεί έναν από τους βασικούς προβληματισμούς στη πορεία μελέτης του εν λόγω θέματος.

Υπό αυτό το πρίσμα, στο πρώτο μέρος της εργασίας, επιχειρώ μέσα από μια σύντομη επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας να παρουσιάσω τις κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις στη μελέτη της μνήμης, προκειμένου να διαμορφώσω τα εννοιολογικά πλαίσια διερεύνησης και ερμηνείας των αντικειμένων που μελετώ. Στη συνέχεια, η προσοχή μου επικεντρώνεται στη διαχείριση της μνήμης και κυρίως στην έννοια της διαπραγμάτευσης δύσκολων ή τραυματικών γεγονότων της πρόσφατης ιστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, παραθέτοντας μία σειρά από σχετικά παραδείγματα που αντλώ από μελέτες περιπτώσεων χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, επιδιώκω να αναδείξω την πολυπλοκότητα και τη διαφορετική κατά χώρα αντιμετώπιση αυτής της κληρονομιάς. Αυτό που υποστηρίζω εδώ είναι ότι ο τρόπος με τον οποίο αντέδρασαν οι χώρες αυτές στο πρόσφατο παρελθόν τους, σχετίζεται σε σημαντικό βαθμό με ιστορικούς, γεωγραφικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν διαμορφώνουν μόνο την οπτική του παρόντος αλλά και τον τρόπο με τον οποίο υιοθετούνται και εφαρμόζονται τα εκάστοτε πολιτικά συστήματα σε κάθε μία από τις παραπάνω χώρες.

Στο δεύτερο μέρος εστιάζω στην περίπτωση της Αλβανίας. Σε μια πρώτη ενότητα περιγράφω συνοπτικά ορισμένες από τις πολιτιστικές πρακτικές μέσω των οποίων διαμορφώνονταν η δημόσια μνήμη την περίοδο του κομμουνιστικού καθεστώτος, ακριβώς για να τονίσω τις συνέχειες του παρελθόντος και τη διατήρηση της λεγόμενης «κομμουνιστικής κληρονομιάς» στο παρόν. Ο ιστορικός «βίος» των αντικειμένων που μελετώ κατά την κομμουνιστική περίοδο, όπως και η σχετική πλαισίωση και φόρτισή τους, συνιστούν μια σημαντική παράμετρο η οποία δεν πρέπει να αγνοείται. Στη συνέχεια στρέφω την προσοχή μου στην πορεία μετάβασης και προσαρμογής της χώρας στη μετα-κομμουνιστική πραγματικότητα, περιγράφοντας ταυτόχρονα και τις πρώτες αντιδράσεις μετά την πτώση του συστήματος. Στο τέλος ακολουθεί η χαρτογράφηση των σημαντικότερων δημόσιων και ιδιωτικών πρωτοβουλιών για τη διατήρηση και μεταβίβαση της μνήμης της κομμουνιστικής περιόδου, εστιάζοντας κυρίως στο πότε, από ποιούς, με ποιά ατζέντα και με ποιές πηγές χρηματοδότησης διαμορφώνονται αυτές οι κατά βάση μουσειακές πρακτικές, αλλά και ποιές οι μελλοντικές τους δυνατότητες. Σημαντικός παράγοντας εδώ είναι ο χρόνος, καθώς, όπως γίνεται φανερό από την ανάλυση, η χρονική απόσταση από τα γεγονότα, δείχνει να επηρεάζει σημαντικά τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν το παρελθόν τους τα άτομα και οι ομάδες.

Αυτό που υποστηρίζω με τη παρούσα μελέτη είναι ότι παρά την ευαισθητοποίηση και το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, η Αλβανία φαίνεται να διατηρεί ακόμη κάποια «μνημονική απροθυμία» ως προς το πρόσφατο παρελθόν της. Αναζητώντας τους παράγοντες που συνετέλεσαν σε αυτή τη μεγάλη καθυστέρηση, υποστηρίζω ότι τόσο η οικονομική κατάσταση της χώρας, όσο και η κομμουνιστική κληρονομιά στις δομές του κράτους, οδήγησαν στην έλλειψη κάθε πολιτικής και κοινωνικής βούλησης ώστε να μπορέσουν εν τέλει η αλβανική πολιτική ηγεσία και οι πολίτες της, να έρθουν αντιμέτωποι και να διαχειριστούν το κομμουνιστικό τους παρελθόν, στο παρόν.

ΜΕΡΟΣ 1^ο

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Η μνήμη είναι μια λειτουργία μέσω της οποίας ο νους συγκρατεί και ανακαλεί γεγονότα, εμπειρίες και εντυπώσεις, καθώς και ο χώρος του νου στον οποίο αυτά αποθηκεύονται για να διατηρηθούν (Μαντόγλου 2012: 26). Είναι παράλληλα και ένας τρόπος κοινωνικής σκέψης του παρελθόντος, ο οποίος λειτουργεί διαμεσολαβητικά στη διαλεκτική σχέση του παρόντος με το παρελθόν (Lebow 2006: 8). Οι αναμνήσεις - όσα τα άτομα θυμούνται ή νομίζουν ότι θυμούνται για το παρελθόν τους- δεν μπορεί να υπάρξουν παρά μόνο μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Το πλαίσιο αυτό δεν καθορίζει μόνο τη διαδικασία κατασκευής του περιεχομένου της μνήμης, δηλαδή τα στοιχεία εκείνα του παρελθόντος που θα διατηρηθούν στο παρόν και θα μεταβιβαστούν στο μέλλον, αλλά και τις λειτουργίες/σημασίες που διασφαλίζει στο παρόν μια τέτοια επιλογή (Γκαζή 2010: 248, Γκαζή 2013: 29). Έτσι, κάθε μνήμη, αυτό δηλαδή που οικοδόμησε το άτομο ως εμπειρία ζωής σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό και αξιολογικό πλαίσιο, αλλάζει, ανάλογα με τις στρατηγικές που αυτό υιοθετεί στο παρόν (Μαντόγλου 2012: 48).

ΑΤΟΜΙΚΗ, ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΜΝΗΜΗ – ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ

Ένας από τους πρώτους κοινωνικούς επιστήμονες που μελέτησε τη συλλογική μνήμη, ο Halbwachs (2013), υποστηρίζει ότι η ατομική μνήμη οφείλει την ύπαρξή της στη συλλογική μνήμη, καθώς οι αναμνήσεις ενός ατόμου συνδέονται άμεσα με τη μνήμη της ομάδας ή των ομάδων με τις οποίες έζησαν πράγματα από κοινού (π.χ. η οικογένεια, η σχολική τάξη, η κοινωνική τάξη, οι θρησκευτικές ή άλλες κοινότητες). Καθώς το άτομο τοποθετεί τις αναμνήσεις του στο πλαίσιο της προσωπικότητάς του και της προσωπικής του ζωής, ταυτόχρονα ενσωματώνει και

οικειοποιείται τη συλλογική μνήμη αυτής της ομάδας ή των άλλων ομάδων που συμμετέχει (Γκαζή 2013: 29).

Αυτές οι δύο μορφές μνήμης συχνά υπεισέρχονται η μία στην άλλη. Η ατομική μνήμη μπορεί να στηριχτεί στη συλλογική μνήμη, να αντικατασταθεί από αυτήν, να μπερδευτεί ή να ταυτιστεί για λίγο μαζί της, για να επιβεβαιώσει συγκεκριμένες αναμνήσεις ή ακόμη και να καλύψει ορισμένα κενά. Από την άλλη, η συλλογική μνήμη εσωκλείει τις ατομικές μνήμες, αλλά δεν μπερδεύεται, ούτε και ταυτίζεται με αυτές, καθώς εξελίσσεται σύμφωνα με δικούς της κανόνες (Μαντόγλου 2012: 43).

Η λειτουργία της ατομικής μνήμης έγκειται στη χρήση λέξεων και ιδεών, τις οποίες δεν εφεύρε μόνο του το άτομο παρά τις δανείστηκε από το περιβάλλον του, και οι οποίες είναι ήδη φορτισμένες με νόημα. (Μαντόγλου 2012: 43-44). Άτομα και ομάδες κατασκευάζουν το παρελθόν τους στο πλαίσιο της κυρίαρχης σκέψης, η οποία διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία και από εποχή σε εποχή. Η έννοια των χωροχρονικών πλαισίων της μνήμης, στην οποία επικεντρώθηκε ο Halbwachs, είναι καθοριστική για τον εντοπισμό και την ανάκληση των αναμνήσεων και δεν αφορά μόνο σε χρονολογίες, ονόματα και σχήματα λόγου, αλλά αντιπροσωπεύει ρεύματα σκέψης και εμπειρίες στα οποία εντοπίζουμε το παρελθόν μας (Halbwachs 2013: 89). Υπ' αυτήν την έννοια, τα χωροχρονικά αυτά πλαίσια της μνήμης αμφισβητούν τον ομοιόμορφο, συνεκτικό και σταθερό τρόπο κατασκευής της, καθιστώντας την ευλύγιστη στις οργανικές μορφές και οργανωτικές αρχές της εκάστοτε κοινωνίας, στις νοοτροπίες, τις θεσμικές και λογικές δομές της. Διαφορετικές σε χώρο και χρόνο κοινωνίες αφενός κατασκευάζουν με διαφορετικό τρόπο το παρελθόν τους, αφετέρου το μνημονεύουν (το αναπαριστούν) διαφορετικά στο εκάστοτε παρόν τους (Halbwachs 2013: 19).

Στην ανάδειξη της αλληλένδετης και πολύπλοκης αυτής σχέσης μεταξύ ατομικής και συλλογικής μνήμης και στην αδυναμία κατανόησής τους μεμονωμένα από το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται κάθε φορά αυτές οι μνήμες, συνίσταται η συμβολή του έργου του Halbwachs, ο οποίος διαμόρφωσε το θεωρητικό πεδίο για τη μελέτη της κοινωνικής μνήμης. Ωστόσο, το έργο του - παρά την κληρονομιά που

άφησε - δέχθηκε έντονη κριτική¹, καθώς θεωρείται ότι ο ίδιος δεν έδωσε έναν σαφή και αναλυτικό ορισμό της έννοιας της συλλογικής μνήμης και των παραμέτρων που την προσδιορίζουν (Mizstal 2003: 54-55).

Από πλευράς του, ο Connerton² (1989: 37-38), επικεντρώθηκε κυρίως στην έλλειψη κατανόησης των τρόπων με τους οποίους η συλλογική μνήμη διατηρείται και μεταβιβάζεται εντός της ίδιας κοινωνικής ομάδας ή ακόμα και από γενιά σε γενιά³. Ειδικότερα, όπως αναφέρει ο ίδιος, ο Halbwachs εστίασε την προσοχή του κατά κύριο λόγο στην επικοινωνιακή λειτουργία της μνήμης, η οποία αφορά στην άμεσα μεταδιδόμενη μνήμη, ή αλλιώς τη βιωμένη εμπειρία που φέρουν τα άτομα και οι ομάδες, ενώ «δεν μπόρεσε να δει ότι οι εικόνες του παρελθόντος και η ανακτημένη γνώση του παρελθόντος συγκροτούνται και διατηρούνται (σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό) από τις επιτελέσεις (ritual performances – τελετουργικές τελέσεις)» (1989: 38). Η ανάδειξη του επιτελεστικού χαρακτήρα της πράξης της ανάμνησης είναι ιδιαίτερα σημαντική εδώ, καθώς γίνεται φανερό ότι για την εκδήλωση της συλλογικής μνήμης απαιτούνται δράσεις και συμπεριφορές οι οποίες είναι εκφραστικές (Γκαζή 2010: 350). Οι αναμνηστήριες τελετές, οι επέτειοι, τα μνημεία, τα μουσεία και κάθε είδους αναμνηστήριες τελετουργίες αποτελούν

¹ Για μια συνολική επισκόπηση των κριτικών που ασκήθηκαν στο έργο του Halbwachs, βλ.: Mizstal (2003: 53-56)

² Ο ίδιος διακρίνει τρία διαφορετικά είδη κοινωνικής μνήμης, μεταξύ των οποίων και τη μνήμη – έξη (habit – memory), η οποία αφορά στην ικανότητά μας να αναπαράγουμε μια επιτέλεση (Connerton 1989: 35-36). Η μνήμη – έξη διαμορφώνεται από εξωγλωσσικές παραμέτρους (σωματικές πρακτικές, μνημονικές επετειούς, μύθους και τελετουργίες), τις οποίες αναφέρει ως ενσωματωμένες πρακτικές (incorporating practices), διακρίνοντάς τες έτσι από τις πρακτικές εγγραφής (incirbing practices) που αφορούν στην καταγραφή της μνήμης μέσω κειμένων, εικόνων κ.λπ. (Connerton 1989: 72-73).

³ Μια μεταγενέστερη κριτική που του ασκήθηκε αφορά στο ρόλο του ατόμου, καθώς –όπως υποστηρίχθηκε- η υπερβολική έμφαση της θεώρησής του στη συλλογική φύση της κοινωνικής συνείδησης ακυρώνει τη συνδρομή της ατομικότητας, καθιστώντας έτσι το άτομο ένα «παθητικό υποκείμενο το οποίο υπακούει στην εσωτερικευμένη συλλογική βούληση» (Mizstal 2003: 54-55; Fogu and Kansteiner 2006: 287). Επιπλέον, με την παραδοχή ότι η συλλογική ταυτότητα προηγείται της μνήμης, ότι δηλαδή η μνήμη προσδιορίζεται από μια καθιερωμένη και σταθερή ταυτότητα η οποία βρίσκεται ενσωματωμένη στην παράδοση της κυρίαρχης ομάδας, ο Halbwachs υποτίμησε το δυναμικό και συνεχώς μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της μνήμης και της αντίληψης που φέρουν τα άτομα για το παρελθόν (Mizstal 2003: 55).

κατεχοχήν εκφραστικές δράσεις οι οποίες, ιδωμένες ως πρακτικές αναπαράστασης της δημόσιας μνήμης, δημιουργούν κοινούς τρόπους θέασης του παρελθόντος.

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ «ΕΠΙΝΟΗΜΕΝΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ»

Η μελέτη της λειτουργίας αυτών των πρακτικών στο πλαίσιο της δημόσιας μνήμης αποτελεί ένα ιδιαίτερα γόνιμο πεδίο έρευνας κατά τις τελευταίες δεκαετίες και αφορμάται, κυρίως, από την προσέγγιση που υιοθέτησαν οι Hobsbawm και Ranger στο κλασικό πλέον βιβλίο τους «*Η επινόηση της Παράδοσης*». Οι ανωτέρω, αφού μελέτησαν περιπτώσεις ευρωπαϊκών κρατών στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα, υποστηρίζουν ότι η παρακμή των παραδοσιακών πολιτικών δομών οδήγησε στην επινόηση της παράδοσης. Αυτή η «επινοημένη παράδοση»⁴ αφορούσε σε ένα σύνολο πρακτικών, που συνήθως διέπονται από φανερά ή σιωπηρά αποδεκτούς κανόνες και τελετουργίες, με συμβολικό πολλές φορές χαρακτήρα, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να ενσταλάξουν μέσω της επανάληψης ορισμένες αξίες και νόρμες συμπεριφοράς, οι οποίες συνεπάγονταν αυτομάτως τη συνέχεια με το παρελθόν (Hobsbawm και Ranger 2004: 9-10). Η εφαρμογή των νέων αυτών παραδόσεων διασφαλίστηκε κυρίως μέσα από τρεις μεθόδους και όργανα: την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, την επινόηση δημόσιων τελετών και τη μαζική παραγωγή των δημόσιων μνημείων (Mizstal 2003: 56-58).

Ειδικότερα, οι Hobsbawm και Ranger, αναλύοντας την ιδεολογική λειτουργία αυτών των πρακτικών στον καθορισμό της εθνικής συνοχής, ανέδειξαν τον πρωταρχικό ρόλο του κράτους στη διαμόρφωση και διαχείριση της συλλογικής μνήμης (Mizstal 2003: 57). Η συλλογική, ή αλλιώς θεσμοθετημένη αυτή μνήμη, που εκφράστηκε μέσα από νομοθετικά κείμενα, σχολικά εγχειρίδια, ανέγερση μνημείων, επινόηση συμβόλων και άλλες μνημονικές πρακτικές, αφορούσε σε μια επιλεκτική διαδικασία

⁴ Σύμφωνα με τους Hobsbawm και Ranger (2014: 9), ο όρος «επινοημένη παράδοση» χρησιμοποιείται με μια ευρεία έννοια, περιλαμβάνοντας τόσο «παραδόσεις» που επινοήθηκαν, κατασκευάστηκαν και θεσπίστηκαν επίσημα όσο και εκείνες που αναδύονται με λιγότερο εύκολα ανιχνεύσιμο τρόπο σε μια σχετικά πρόσφατη ιστορική χρονική περίοδο και καθιερώνονται με μεγάλη ταχύτητα. Σε κάθε περίπτωση βέβαια, πρόκειται για παραδόσεις με έντονες κοινωνικές και πολιτικές λειτουργίες, ενώ κάθε φορά μας ενδιαφέρει ο βαθμός στον οποίο αυτές είναι χειραγωγίσιμες (Hobsbawm 2004: 345)

ανάδειξης της επίσημης μνήμης, ώστε να ταιριάζει στην καθουσιαστική κυρίαρχη αφήγηση, υπενθυμίζοντας έτσι την εθνική ταυτότητα.⁵

Η θεωρητική αυτή προσέγγιση της «επινοημένης παράδοσης» αποτελεί σαφώς μια κατάλληλη αναλυτική κατηγορία στη μελέτη των πολιτικών της μνήμης μιας δεδομένης ιστορικής περιόδου. Ωστόσο, ένα ερώτημα που τίθεται εδώ είναι το εάν η επεξηγηματική δύναμη αυτής της θεωρίας είναι εξίσου σημαντική και μπορεί να εφαρμοστεί για τη μελέτη άλλων ιστορικών περιόδων και διαφορετικού τύπου καθεστώτων ή πολιτικών παραδόσεων. Όπως υποστηρίζει ο Confinio (1997: 1387), η εφαρμογή αυτής της προσέγγισης στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες έχει γίνει κάπως προβλέψιμη και επαναλαμβανόμενη, ενώ είναι μάλλον αμφισβητήσιμη η εφαρμογή της στη μελέτη ανοιχτών και δημοκρατικών συστημάτων.

Από την άλλη, η Mizstal (2003: 72), αναφερόμενη στη διαχείριση της μνήμης του ναζιστικού παρελθόντος στη μεταπολεμική Γερμανία⁶, υποστηρίζει ότι η προσέγγιση της «επινοημένης παράδοσης» φαίνεται να εξακολουθεί να διατηρεί κάποια επεξηγηματική δύναμη σε σχέση με αντιδημοκρατικά συστήματα, τα οποία όχι μόνο κατασκευάζουν και ελέγχουν τη μνήμη «από τα πάνω», αλλά και εξαλείφουν τυχόν προκλήσεις που απειλούν την επίσημη εκδοχή του παρελθόντος. Η θέση αυτή, κατά την δική μου προσέγγιση, δείχνει να βρίσκει έρεισμα - τηρουμένων των αναλογιών- στην περίπτωση της κομμουνιστικής Αλβανίας, όπως

⁵ Σ' αυτό το πλαίσιο της «εθνικής συλλογικής μνήμης» τοποθετείται και η ανάλυση των *τόπων της μνήμης* (*lieux de mémoire*) του P. Nora (1989). Η ανάλυσή του στρέφεται κυρίως στο «εθνικό» παρελθόν της Γαλλίας, η θεωρητική σύλληψη, ωστόσο, της μνημειοποίησης της μνήμης παρέχει πολλαπλές δυνατότητες ερμηνείας του πώς οι νεωτερικές κοινωνίες επιλέγουν να θυμούνται το παρελθόν τους, κοινωνίες που –κατά τον Nora– έχουν πάψει να υπάρχουν ως περιβάλλοντα διαρκώς αναγεννώμενης μνήμης (*milieux de mémoire*) και, αντ' αυτού, κατακερματίζουν τον κοινωνικό χώρο σε σκόρπιους *τόπους της μνήμης* στους οποίους οι εκάστοτε συνισταμένες κοινωνικές δυναμικές επενδύουν νοήματα. Κατεξοχήν «τόποι μνήμης» και οι περιπτώσεις που αναλύω στην παρούσα. Βλ. σχετικά παρακάτω.

⁶ Η ίδια αναφέρεται εδώ στη σύγκριση των επίσημων τρόπων αναπαράστασης του ναζιστικού παρελθόντος τόσο από την Δυτική όσο και την Ανατολική Γερμανία, κάνοντας φανερό όχι μόνο πως διαφορετικά πολιτικά συστήματα χειραγωγούν την δημόσια μνήμη, αλλά και πως διαφορετικά καθεστώτα έχουν την «ικανότητα» να «παγώσουν» την επίσημη μνήμη, ανάλογα με την πολιτική θέση που διατηρούν (Mizstal 2003: 59-60).

αυτή περιγράφεται σε επόμενη ενότητα του παρόντος. Η επίσημη διαχείριση της συλλογικής μνήμης από το κρατικό κόμμα εξουσίας του Enver Hoxha μέσω της λογοκρισίας και της γιορτής ή της κοινωνικά οργανωμένης λήθης και της κοινωνικά οργανωμένης ανάμνησης, χρησιμοποιήθηκε ακριβώς για την εσκεμμένη παραγωγή παραδόσεων που θα υπηρετούσαν τη νομιμοποίηση και σταθεροποίηση της πολιτικής του θέσης, μην επιτρέποντας έτσι κανένα αντίβαρο στη διαμόρφωση της μνήμης του παρελθόντος.

Ωστόσο, παρά τη συμβολή της θεώρησης της «επινοημένης παράδοσης» στην ανάλυση του ρόλου που μπορεί να διαδραματίσει ένα κράτος στην κατασκευή της συλλογικής μνήμης σε ένα συγκεκριμένο πολιτικό, κοινωνικό και ιστορικό πλαίσιο, είναι φανερό ότι στις σύγχρονες κοινωνίες, δεν είναι πάντα εφικτό να επιβάλλονται εντελώς επινοημένες ή κατασκευασμένες παραδόσεις. Σε πολλές περιπτώσεις ομάδες και συλλογικότητες τείνουν να απορρίπτουν το όραμα του παρελθόντος που διαμορφώνουν τα κράτη και το οποίο έρχεται σε αντίθεση με την ανάμνηση και την αίσθηση της δικής τους αλήθειας.

«ΝΕΟΙ» ΔΡΩΝΤΕΣ: ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΤΟΜΑ

Η τελευταία αυτή προσέγγιση αναφέρεται στη δυνατότητα της κατασκευής της μνήμης από «κάτω προς τα πάνω», αναδεικνύοντας έτσι τον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσουν ομάδες και κοινότητες στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης συμβάλλοντας ουσιαστικά και οι ίδιοι στη διαδικασία επιλογής του τι να θυμόμαστε και τι να ξεχνάμε κάθε φορά. Αυτή η διαδικασία ανάμνησης δεν μπορεί παρά να είναι συγκρουσιακή, εμπεριέχοντας έντονα το στοιχείο της πάλης, της διαπραγμάτευσης μεταξύ αντιτιθέμενων αφηγήσεων, ενώ ταυτόχρονα επισημαίνει τη δυναμική των μνημονικών πρακτικών στην απόδοση κοινού νοήματος στα μέλη των εκάστοτε κοινοτήτων ή συλλογικοτήτων.

Σταδιακά, όμως, αυτή η προσέγγιση οδήγησε στην αμφισβήτηση κάθε θεσμοθετημένης δημόσιας ή λαϊκής μνήμης, δίνοντας κυρίως βάρος στο άτομο, και αναγνωρίζοντας, όπως υποστηρίζει ο Lebow (2006: 15), την ικανότητα της ανθρώπινης φαντασίας –δίνοντας σε αυτήν επαρκή πολιτικά και κοινωνικά κίνητρα– να επινοήσει νέους τρόπους σκέψης και να αναπτύξει νέες «γλώσσες» για να τις

εκφράσει. Καθοριστικούς παράγοντες σε αυτή την κατεύθυνση αποτελούν η τεχνολογία, το Διαδίκτυο και τα Νέα Μέσα.

Γενικά μιλώντας, η πολυπλοκότητα των σχέσεων που αναπτύσσονται ανάμεσα στις διαφορετικές πλευρές (ιδιωτική μνήμη, η μνήμη που διαμορφώνεται στο πλαίσιο της κοινωνίας των πολιτών και εκείνης που διαμορφώνεται από τις εθνικές μνημονικές πρακτικές που οργανώνονται από το κράτος), έχει οδηγήσει τα τελευταία χρόνια τους ερευνητές που ασχολούνται με την μελέτη της μνήμης σε μια προσπάθεια σύγκλισης αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων. Σε αυτή την απόπειρα σύγκλισης, η έμφαση δίνεται στον πλουραλισμό της μνήμης, αναδεικνύοντας -μεταξύ άλλων- τις «μνήμες» των άλλοτε περιθωριοποιημένων ή μειονοτικών ομάδων. Αυτή η «συλλογική μνήμη» τονίζει κυρίως τις τομές και τις ασυνέχειες της επίσημης αφήγησης και ως ένα βαθμό μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητη ή ακόμη και αντιτιθέμενη στις κυρίαρχες δομές (Γκαζή 2012: 31-32).

Ένας από τους πρώτους μελετητές που έκανε λόγο για την «πολιτισμική μνήμη», ο Assmann (1995), την ορίζει ως μια σύνθετη και ετερογενή διαδικασία διαμεσολάβησης των μνημών, η οποία εκδηλώνεται μέσα από την επικοινωνία μεταξύ των ατόμων και προϋποθέτει τον αναστοχασμό. Είναι, δηλαδή, μια διαδικασία που συμβαίνει στο παρόν μέσα από διαρκείς αναδιαπραγματεύσεις του παρελθόντος. Υπ' αυτό το πρίσμα, η μνήμη καλείται να επαναδραστηριοποιήσει το παρελθόν και να το καταστήσει φανερό μέσω της τελετής, ήτοι της πράξης με την οποία ανακαλείται η ιστορία στο προσκήνιο. Επομένως, η μνήμη δεν έχει απλώς το νόημα της καταγραφής αλλά της πράξης, της επιτέλεσης (Δρουμπούκη 2014). Ο Assmann αναφέρει ότι η πολιτισμική μνήμη έχει τα «σταθερά της σημεία», τα οποία συνήθως αναφέρονται σε σημαίνοντα γεγονότα του παρελθόντος και διατηρούνται μέσω «στοιχείων μνήμης», όπως είναι οι πολιτιστικοί σχηματισμοί (κείμενα, τελετές, μνημεία) και οι θεσμικές επικοινωνίες (απαγγελία, πράξεις, παρατήρηση). Αυτά τα «σταθερά σημεία» επαναδραστηριοποιούν το παρελθόν ανακαλώντας την ιστορία στο προσκήνιο (Assmann 1995: 129).

Ενώ, λοιπόν, ο Halbwachs περιορίζει τη μεταφορά της συλλογικής μνήμης από γενιά σε γενιά, ο Assmann με την *πολιτισμική μνήμη* διευρύνει το πλαίσιο με κεντρικό σημείο τον «τόπο μνήμης» και τον διαμεσολαβητικό του ρόλο στη μακρά διάρκεια. Η βασική διαδικασία παραγωγής της πολιτισμικής μνήμης είναι οι μνημονικές πρακτικές, όπως είναι κείμενα, τελετές, έθιμα, εικόνες, μνημεία, μουσεία κ.λπ., οι οποίες αποτελούν διαύλους μετάδοσης των συλλογικών μνημών και της συλλογικής ταυτότητας (Fogu και Kansteiner 2006: 300).

Η μνήμη, επομένως, δεν είναι ένα κλειστό σύστημα αλλά διασταυρώνεται, επαναπροσδιορίζεται, δυναμώνει μέσω της αλληλόδρασης με άλλες μνήμες στο νέο κοινωνικό περιβάλλον, αλλά και με τη δυναμική της λήθης. Υπ' αυτή την έννοια αποτελεί ένα πεδίο δράσης όπου διάφοροι δρώντες – ιδιώτες και συλλογικότητες, άτομα και ομάδες συμφερόντων, πολιτικά κόμματα, διανοούμενοι κ.ά. – χρησιμοποιούν δημόσιο λόγο και διάφορες πρακτικές (όπως ανέγερση μνημείων) για να διαμορφώσουν συλλογικές αφηγήσεις του παρελθόντος, προκειμένου να νομιμοποιήσουν την πολιτική τους δράση, να επιτύχουν τη συνοχή της ομάδας και να διαμορφώσουν τη συλλογική ταυτότητα (Kostadinova 2015: 137).

Η Macdonald (2009: 19) χρησιμοποιεί την έννοια της «διαπραγμάτευσης» της μνήμης προκειμένου να αναδείξει ακριβώς τις αντιπαραθέσεις που σχετίζονται με τη διαμόρφωση της μνήμης μιας «δύσκολης κληρονομιάς»⁷. Οι σχετικές κοινωνικές πρακτικές διαπραγμάτευσης είναι συνεχώς υπό διαμόρφωση, κινούμενες και μεταβαλλόμενες, παρά ομοιογενείς, σταθερές ή εκδηλώσεις υποκείμενων νόμων. Η «διαπραγμάτευση» μπορεί να είναι ενσωματωμένη, υλική όσο και έλλογη. Οι φυσικές παρεμβάσεις / παρεμβολές στους χώρους ή τα αντικείμενα της μνήμης – καταστροφές ή ανακαινίσεις, η ίδια η παρουσία των ατόμων σε αυτά– αποτελούν μέρος αυτής της διαπραγμάτευσης.

Στις σύγχρονες κοινωνίες τα μουσεία, ως άλλοι τόποι (παραγωγής της) μνήμης καλούνται να διαπραγματευτούν ακριβώς αυτόν τον πλουραλισμό της μνήμης, να συνδιαλλαγούν με το εκάστοτε κοινωνικό και πολιτιστικό τους περιβάλλον, διατηρώντας ζωντανές τις ατομικές, συλλογικές ή συλλεγμένες μνήμες, αλλά και όσες αντιτίθενται σε αυτές, τις αντι-μνήμες. Μέσω της έκθεσης των αντικειμένων, της δημιουργίας αφηγήσεων και αναπαραστάσεων, τα μουσεία επικοινωνούν «μνήμη», πρωτίστως, βέβαια, τη δημόσια – εθνική μνήμη ή τη λεγόμενη ισχυρή συλλογική μνήμη. Το διακύβευμα κάθε φορά είναι τι θα θεωρηθεί τελικά αξιομνημόνευτο για να αναπαρασταθεί. Έτσι η «συλλογική» μνήμη ανακαλύπτεται εκ νέου κάθε φορά που συντελούνται πολιτισμικές αλλαγές (Γκαζή 2013).

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΣΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

⁷ «Η δύσκολη κληρονομιά ασχολείται με ιστορίες και παρελθόντα που δεν εναρμονίζονται εύκολα με τη θετική εικόνα ταυτότητας των ομάδων στα παρελθόντα ή στις ιστορίες των οποίων ανήκουν. Αντί να επιβεβαιώνουν θετικές αυτό-εικόνες, ενδεχομένως τις διαταράσσουν ή μπορεί και να απειλούν να ανασύρουν στην επιφάνεια κοινωνικές διαφορές και διαμάχες. Αφορά δηλαδή σε ενοχλητικές και δυσάρεστες κοινωνικές σχέσεις και δεν ασχολείται με το είδος των ηρωικών ή προοδευτικών ιστοριών με τις οποίες έχουν συνδεθεί παραδοσιακά τα μουσεία και οι χώροι πολιτιστικής κληρονομιάς – ιστορίες που ίσως μερικές φορές λοξοδρομούσαν περισσότερο προς την παραποίηση, παρά προς την ερμηνεία.» (Macdonald, 2010: 16)

Τα μουσεία διαχειρίζονται τη μνήμη διττά: αφενός η μνήμη αποτελεί στοιχείο της δόμησης των μουσειακών εκθέσεων και των αντίστοιχων αφηγήσεων, αφετέρου, μέσω των αφηγήσεων που συνθέτουν, επιχειρούν την αφύπνιση της μνήμης και τον αναστοχασμό των επισκεπτών. Κατ' αυτό τον τρόπο, η μνήμη στο μουσείο βρίσκεται τόσο ως έκθεμα όσο και ως ατομική και συλλογική διαδικασία των επισκεπτών (Νάκου 2009: 80). Τα μουσεία, ιδωμένα με όρους Nora (1989: 18-19) ως «τόποι μνήμης» δυνητικά μπορούν να περιλαμβάνουν όλα εκείνα στα οποία οι κοινωνίες και οι κοινωνικές ομάδες αποδίδουν νόημα. Αυτοί οι «τόποι μνήμης» μπορεί να είναι συγχρόνως απλοί όσο και αμφίσημοι, φυσικοί όσο και τεχνητοί, άμεσα υλικά προσβάσιμοι όσο και νοητικά προσπελάσιμοι, να είναι συγχρόνως υλικοί, συμβολικοί και λειτουργικοί, σε κάθε περίπτωση, οι χώροι και τα αντικείμενα, οι «τόποι» γίνονται «τόποι μνήμης», εφόσον επενδύονται με μίαν συμβολική αύρα. Υπ' αυτή την έννοια, ένα τμήμα του Τείχους του Βερολίνου μνημειοποιείται και μετατρέπεται σε μουσείο, το ίδιο ένα διοικητικό κτίριο, ένα πυρηνικό καταφύγιο κ.ά. «Οι τόποι της μνήμης [...] ξεπηδούν από ή υπηρετούν πολλές ανάγκες: να τιμήσουμε το παρελθόν, να μη σβήσει η ανάμνηση ενός γεγονότος ή ενός προσώπου, να διατηρήσουμε την ταυτότητά μας, να μεταδώσουμε «μνημονική ύλη» στις επόμενες γενιές, να μην ξεχάσουμε...» (Γκαζή 2012: 28).

Σύμφωνα με τις σύγχρονες αντιλήψεις της μουσειολογίας τα μουσεία οφείλουν να ενισχύουν τη μελέτη του παρελθόντος μέσω ανοιχτής διερεύνησης, η οποία, αντί να αναζητά την «αλήθεια» ή τη συνέχεια, θα αποδέχεται πολλαπλά, αντιθετικά ιστορικά αφηγήματα (Νάκου 2009: 75). Ειδικότερα η διαχείριση της μνήμης που αφορά σε πρόσφατα ιστορικά γεγονότα χρήζει προσεκτικών χειρισμών. Στη διαχείριση αυτού του παρελθόντος πρέπει να λαμβάνονται υπόψη τόσο οι επίσημες ιστορικές αφηγήσεις όσο και οι μαρτυρίες, αφηγήσεις, τα τραύματα ατόμων και ομάδων τα οποία έχουν θιγεί στο παρελθόν και επιθυμούν τη συμφιλίωση στο παρόν (Νάκου 2009: 69).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο αποκτά η μελέτη της διαχείρισης της μνήμης του πρόσφατου παρελθόντος στις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Μέσα από την αμηχανία και τη γενικότερη αστάθεια που επικρατούσε μετά την πτώση του κομμουνιστικού συστήματος, η οποία σηματοδοτείται κυρίως με

τη πτώση του τείχους του Βερολίνου το 1989, κάθε μια από αυτές τις χώρες κλήθηκε να επαναπροσδιορίσει και να επενεκτιμήσει το δικό της παρελθόν, ενώ η προσοχή δόθηκε κυρίως στην προσαρμογή τους στην «νέα» αναδυόμενη πραγματικότητα.

ΕΣΤΙΑΖΟΝΤΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Σ' αυτό το πλαίσιο, είναι χρήσιμο να αναφερθούν κάποια παραδείγματα της διαχείρισης του παρελθόντος αυτού σε χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Τα παραδείγματα που παρατίθενται είναι ενδεικτικά και επιλέχθηκαν λόγω της βιβλιογραφικής τους αποτύπωσης, αλλά και της ομοιότητας με περιπτώσεις που αναλύονται στη συνέχεια της παρούσας μελέτης.

ΓΕΡΜΑΝΙΑ

Το *Μουσείο της Στάζι (Runde Ecke)* στη Λειψία και το αντίστοιχο της Στάζι στο Βερολίνο, το οποίο στεγάζεται στο κτίριο των κεντρικών γραφείων της διαβόητης ανατολικογερμανικής μυστικής υπηρεσίας, αποτελεί μέρος μιας σειράς από μουσεία που «στήθηκαν» μετά την πτώση του Τείχους σε χώρους που συνδέονταν με πρακτικές ελέγχου και αυστηρής επιτήρησης των πολιτών –χώροι με έντονη την επίδραση στο φαντασιακό των πολιτών. Επίσης, στο Βερολίνο υπάρχει το *Μουσείο-Μνημείο του Τείχους*: πρόκειται για ανακατασκευασμένο τμήμα –περί το ενάμισο χιλιόμετρο– του Τείχους του Βερολίνου. Έχει επισημανθεί ότι το Βερολίνο έχει επιχειρήσει με ποικίλους τρόπους να ικανοποιήσει τόσο την ανάμνηση όσο και τη λήθη του Τείχους. Η επιθυμία να ξεχαστεί η διαίρεση έχει επιτευχθεί μέσα από την κατεδάφιση του μεγαλύτερου μέρους του Τείχους και την ανοικοδόμηση του μεγαλύτερου μέρους της περιοχής όπου εκτεινόταν το Τείχος. Σε κάποια σημεία το Τείχος έχει επιλεκτικά διατηρηθεί, αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε να αμβλύνεται η συμβολική του επίδραση (Light 2000b: 166). Απο την άλλη, όσον αφορά τα μουσεία, το ενδιαφέρον στην περίπτωση της Γερμανίας είναι η παράλληλη ίδρυση μικρών ιδιωτικών μουσείων, τα οποία παρουσιάζουν συνήθως μια νοσταλγική άποψη του ανατολικογερμανικού παρελθόντος (Macdonald 2010: 18-19).

ΟΥΓΓΑΡΙΑ

Το *Πάρκο-Μουσείο των Αγαλμάτων* στη Βουδαπέστη. Ιδρύθηκε το 1993, βρίσκεται έξω από την πόλη και «στεγάζει» αγάλματα και μνημεία που είχαν στηθεί στη Βουδαπέστη κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του Κομμουνιστικού Κόμματος. Δηλωμένη πρόθεση του αρχιτέκτονα του Πάρκου ήταν η δημιουργία ενός χώρου πολιτικά και καλλιτεχνικά ουδέτερου, ενός χώρου που ούτε θα θριαμβολογεί, ούτε θα γελοιοποιεί την κομμουνιστική περίοδο, ενώ παράλληλα θα αναγνωρίζει ότι τα «εκθέματα» αποτελούν μέρος της συγγκριτικής ιστορίας (Light 2000b: 167). Επίσης στη Βουδαπέστη, το 2002 εγκαινιάστηκε το *Σπίτι του Τρόμου*. Στο κτίριο το οποίο μετατράπηκε σε μουσείο στεγάζονταν διαδοχικά τα γραφεία του συγγκριτικού εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος κατά την περίοδο 1937-1944, οι φυλακές του ναζιστικού καθεστώτος το 1944, αλλά και τα γραφεία και οι φυλακές της αστυνομίας του κομμουνιστικού καθεστώτος κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Η αφήγηση που προτείνει το μουσείο οργανώνεται γύρω από μαρτυρίες επιζώντων του ναζιστικού και του κομμουνιστικού καθεστώτος. Αξιοπρόσεκτο εδώ είναι το γεγονός ότι το μουσείο «συστεγάζει» τόσο το ναζιστικό όσο και το κομμουνιστικό παρελθόν της Ουγγαρίας. Κριτικές που έχουν ασκηθεί στο εγχείρημα του *Σπιτιού του Τρόμου* αφορούν στην «έντονα αρνητική απεικόνιση του κομμουνιστικού καθεστώτος το οποίο εξισώνεται με την περίοδο της φασιστικής διοίκησης της χώρας» (Macdonald 2010: 19).

ΡΟΥΜΑΝΙΑ

Ο *Οίκος του Λαού* (*Casa Popurului*) στο Βουκουρέστι είναι το μεγαλύτερο κτήριο της Ευρώπης, το οποίο άρχισε να χτίζεται τη δεκαετία του '80. Σκοπός της ανέγερσης του μεγαλεπήβολου αυτού οικοδομήματος ήταν η συγκέντρωση σε ένα κτήριο όλων των δραστηριοτήτων –προεδρικών, πολιτικών, κομματικών– της κομμουνιστικής ηγεσίας. Αναπαριστούσε τις προσπάθειες – προθέσεις του Τσαουσέσκο να διαμορφώσει την κοινωνία μέσω του συμβολικού ελέγχου του χώρου (Light 2000a: 151). Μετά την πτώση και την εκτέλεση του Τσαουσέσκο, ο *Οίκος του Λαού* έγινε αντικείμενο έντονων συζητήσεων. Προτάθηκε, μάλιστα, και η κατεδάφισή του. Τελικά, αποφασίστηκε να μεταφερθεί εκεί το ρουμανικό κοινοβούλιο και έχει πλέον μετονομαστεί σε *Μέγαρο του Κοινοβουλίου* (*Palatul Parlamentului*). Σήμερα στεγάζει τη Βουλή και τη Γερουσία, καθώς και δύο μουσεία, ενώ συχνά

χρησιμοποιείται ως συνεδριακό κέντρο. Κάποιες αίθουσες παραμένουν ανοικτές στο κοινό. Στις ξεναγήσεις που πραγματοποιούνται η παρουσίαση του *Οίκου του Λαού* γίνεται με τέτοιον τρόπο, ώστε να αποσιωπώνται οι συσχετισμοί με το κομμουνιστικό παρελθόν. Αντ' αυτού επιχειρείται η επένδυση νέων σημασιών – ανάδειξη της αρχιτεκτονικής του κτηρίου, συμβολισμός της πλουραλιστικής δημοκρατίας– κατάλληλων για την νέα αυτοεικόνα της Ρουμανίας ως μιας μετα-κομμουνιστικής δημοκρατίας (Light 2000b: 173).

ΒΟΣΝΙΑ – ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗ

Πριν τριανταπέντε σχεδόν χρόνια ολοκληρώθηκε στην πόλη Κοπρίτς της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης το πυρηνικό καταφύγιο *ARK D-0* του Τίτο. Η κατασκευή του διήρκεσε περί τα είκοσι χρόνια. Το 2010, ύστερα από πρωτοβουλία βόσνιων καλλιτεχνών, με την υποστήριξη του Συμβουλίου της Ευρώπης, μέρος των εγκαταστάσεων του καταφυγίου μεταβλήθηκε σε μουσείο – γκαλερί τέχνης. Οι χώροι διαμονής της πρώην κομμουνιστικής ηγεσίας έχουν μουσειοποιηθεί, διατηρώντας την διαρρύθμιση και τα αντικείμενα, ενώ άλλοι χώροι έχουν διαμορφωθεί έτσι ώστε να αποτελέσουν αίθουσες εκθέσεων σύγχρονης τέχνης. Παρά την αρχική πρωτοβουλία, βασικό ζήτημα στη περίπτωση αυτή είναι το υψηλό κόστος λειτουργίας του χώρου, γεγονός το οποίο λειτουργεί αποτρεπτικά για περαιτέρω δημόσιες ή ιδιωτικές πρωτοβουλίες στη διαχείριση του χώρου (Jukic 2015).

Μέσα απο την σύντομη αυτή ενδεικτική αναφορά σε πρωτοβουλίες μουσειοποίησης χώρων / αντικειμένων που σχετίζονται με το πρόσφατο παρελθόν των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης –ένα παρελθόν που μπορεί να θεωρηθεί «δύσκολη κληρονομιά»– γίνεται φανερό ότι χαρτογραφείται ένα περίπλοκο πεδίο διαχείρισης της μνήμης. Και τούτο διότι εμπλέκονται εν προκειμένω πολλοί δρώντες, με διαφορετικό βαθμό εμπλοκής, χωρίς ένα ενιαίο σύνολο κινήτρων. Σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται προσπάθεια να φανεί η διαφορά από το παρελθόν, τονίζοντας το ανοιχτό και δημοκρατικό πνεύμα του παρόντος (*Οίκος του Λαού*). Σε άλλες, πάλι, γίνεται προσπάθεια να εξωτερικευθούν οι αδικίες και οι πικρίες που δεν έχουν λήξει, π.χ., μέσα από τις προφορικές μαρτυρίες (*Σπίτι του Τρόμου*). «Το ποιες πτυχές αυτών των ιστοριών τονίζονται και ποιες υποτιμώνται [...] έχει σχέση με το σήμερα, κυρίως διότι αυτές διαμορφώνουν τους

μελλοντικούς, δημόσιους τρόπους κατανόησης των συγκεκριμένων τμημάτων του παρελθόντος» (Macdonald 2010: 19).

Αυτό που συχνά επισημαίνεται σε σχετικές μελέτες που αφορούν στην μνημειοποίηση – μουσειοποίηση χώρων ή/και αντικειμένων που χρηματοδοτούν το κομμουνιστικό παρελθόν αυτών των χωρών, είναι μια προσπάθεια ανανοηματοδότησής τους σε ένα διαφορετικό χωρο-χρονικό πλαίσιο (Light 1997: 43). Εν όψει της πολυπλοκότητας των ζητημάτων που προκύπτουν, της έλλειψης στοιχείων, ακόμη και των δυσκολιών πρόσβασης / προσέγγισης των χώρων, αυτό που αναφέρεται ως επιτακτική ανάγκη για τη μελέτη αυτών των περιπτώσεων είναι η διεξαγωγή συγκριτικών μελετών, οι οποίες όμως θα λαμβάνουν υπόψη το συγκεκριμένο ιστορικό, γεωγραφικό, οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο της κάθε χώρας και θα εστιάζουν στο τοπικό, τονίζοντας έτσι και τις ιδιαιτερότητες της κάθε περίπτωσης (προβλ. Gamboni 1997: 43). Για να κατανοήσουμε τι συνέβη, πρέπει να κατανοήσουμε πώς συνέβη. Ακόμη περισσότερο, πρέπει να μπορέσουμε να ορίσουμε τις συνθήκες στις οποίες αυτές οι πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές πρακτικές του παρελθόντος –πρακτικές οι οποίες, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, επηρεάζουν ακόμη το παρόν– μπόρεσαν να αναπτυχθούν και εν τέλει επικράτησαν, ώστε να διατηρηθούν ως σήμερα.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΝΟΝΤΑΣ ΤΗ ΜΝΗΜΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑ-ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΛΒΑΝΙΑ: ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Με την παρούσα επιχειρώ να μελετήσω τον τρόπο με τον οποίο η Αλβανία έρχεται αντιμέτωπη και διαχειρίζεται το πρόσφατο παρελθόν της. Ως προς αυτή την κατεύθυνση, αναζητώ κυρίως τις υλικές αναπαραστάσεις της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου στο πολιτιστικό τοπίο της χώρας. Πρόκειται για μνημεία και τόπους που επιβιώνουν -στις περισσότερες των περιπτώσεων- ως ερείπια ή ως μνημειακά ίχνη, τα οποία όμως φέρουν έντονα το αποτύπωμα της ιδεολογίας του καθεστώτος. Σε αυτό το πλαίσιο επιχειρώ να χαρτογραφήσω τις σημαντικότερες (δημόσιες και ιδιωτικές) πρωτοβουλίες για τη διαχείριση της μνήμης της κομμουνιστικής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή των Τιράνων, επιχειρώντας να διερευνήσω το πότε, από ποιους, πώς (με ποια ατζέντα, με τι καθεστώς, με ποιες πηγές χρηματοδότησης κ.λπ.) και με ποιες συνέπειες, διαμορφώνονται αυτές οι κατά βάση μουσειακές πρακτικές.

Λαμβάνοντας υπόψη το χρονικό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος θεωρώ ότι ο παράγων χρόνος αποτελεί σημαντική διάσταση της μελέτης της διαχείρισης της μνήμης, καθώς έχει σημασία να αναδειχθούν οι διάφορες χρονικές στιγμές, τομές και συνέχειες, στην μετα-κομμουνιστική πορεία της Αλβανίας και στις προσπάθειες συνδιαλλαγής με το παρελθόν της. Η εγγύτητα και η απομάκρυνση από το παρελθόν αυτό, οι διάφορες γενιές, όλα κινούμενα - «τοποθετούμενα» στον χρονικό - ιστορικό άξονα εμπλέκονται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στη μελέτη της διαχείρισης της «δύσκολης» αυτής κληρονομιάς. Εξίσου σημαντικός -αν όχι ο πιο σημαντικός- παράγων, ο οποίος πρέπει να διερευνηθεί, είναι οι στάσεις, προθέσεις και, τελικά, οι πραγματικές δράσεις των διαφόρων φορέων - δρώντων, ήτοι συλλογικοτήτων και ατόμων, δημοσίων φορέων και της κοινωνίας των πολιτών. Το ποιες σχέσεις αναπτύσσονται μεταξύ τους, ποια εμπόδια, ενδεχομένως, δυσχεραίνουν τη συνεργασία, αποτελούν, επίσης, σημαντικά ερωτήματα. Δεδομένου ότι αντικείμενο της μελέτης μου είναι χώροι - μνημεία τα οποία έχουν «εγκαινιαστεί», έχουν δομηθεί λειτουργικά σε αυτή τη «δύσκολη» ιστορική περίοδο, επιχειρώ να διερευνήσω τη «νέα» λειτουργία τους σε μετα-κομμουνιστικά πλαίσια: τι

διατηρείται και τι απορρίπτεται, τι τονίζεται και τι αποσιωπάται, τι είδους αναδιαμόρφωση / αναδόμηση / ανασηματοδότηση επιχειρείται κατά τη μουσειοποίηση αυτών των χώρων, ποιο το νομικό καθεστώς, με τι πόρους χρηματοδοτούνται; Τέλος, καθώς η διαχείριση της μνήμης του κομμουνιστικού παρελθόντος είναι ακόμη μια εν εξελίξει διαδικασία, επιχειρώ να διακρίνω κυρίως τις υπάρχουσες τάσεις και να επισημάνω πιθανές μελλοντικές προοπτικές.

Ωστόσο, προκειμένου να μπορέσω να μελετήσω τον τρόπο με τον οποίο η Αλβανία διαχειρίζεται το πρόσφατο κομμουνιστικό της παρελθόν, κρίνω ότι θα πρέπει να λάβω υπόψη δύο ιδιαιτερότητες, τις οποίες θέτω ως βασικές παραμέτρους για την καλύτερη διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων:

Πρώτον, το γεγονός ότι καλούμαι να μελετήσω «νέες» χρήσεις / ανασηματοδοτήσεις χώρων και αντικειμένων που έχουν, όμως, την αφετηρία τους και μια ιστορία λειτουργιών στο παρελθόν, επιβάλλει μια επισκόπηση των κύριων πολιτιστικών πρακτικών διαχείρισης της δημόσιας μνήμης από το κομμουνιστικό καθεστώς. Έτσι, επιχειρώ μια σύντομη παρουσίαση ορισμένων από αυτές τις πρακτικές –με έμφαση στην ένταση και την έκταση που είχαν στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της χώρας εκείνη την εποχή– υποστηρίζοντας, ωστόσο, ότι ακόμη και σήμερα φέρουν σημαντικά ίχνη, καθώς διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό την κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή στην Αλβανία.

Η δεύτερη ιδιαιτερότητα που λαμβάνω υπόψη είναι η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Αλβανίας. Τόσο η προϋπάρχουσα της αλλαγής του πολιτικού συστήματος οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Αλβανίας, όσο και η πορεία μετάβασης – προσαρμογής της στη «νέα» πραγματικότητα –η δυσκολία προσαρμογή των πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών θεσμών, η μετανάστευση κ.ά.– συνεχίζουν να είναι «παρούσες» στον πολιτικό και κοινωνικό (διά)λόγο έως σήμερα και δείχνουν να εγκλωβίζουν τη χώρα και τους πολίτες της σε μια παρατεταμένη κατάσταση μετάβασης.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σε μια προσπάθεια να διερευνήσω τα παραπάνω ζητήματα, επιλέγω καταρχάς τη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας, ως ένα «κατάλληλο αναλυτικό εργαλείο μελέτης για τη διερεύνηση κοινωνικών διεργασιών μέσα στο χρόνο» (Babbie, 2007: 286).

Η μέθοδος που επέλεξα ήταν η διεξαγωγή ανοιχτών, ποιοτικών συνεντεύξεων. Η μέθοδος αυτή θεωρήθηκε κατάλληλο εργαλείο προσέγγισης του αντικειμένου της έρευνας δεδομένου ότι δεν έχει διερευνηθεί ώστε να υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για περαιτέρω ανάλυση. Βασικός στόχος αυτής της διαδικασίας είναι η συλλογή πλούσιων δεδομένων και στη συνέχεια η περιγραφή, ερμηνεία, κατανόηση και πρωτότυπη ανάλυση φαινομένων και διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στην περίπτωση της Αλβανίας. (Ιωσηφίδης 2001). Επιπρόσθετα, η διεξαγωγή ανοιχτών συνεντεύξεων μου δίνει τη δυνατότητα κατανόησης και επεξεργασίας των δυναμικών διαδικασιών που συντελούνται στη διαμόρφωση της μνήμης καθώς και της φύσης του ίδιου του φαινομένου που μελετώ, παρατηρώντας έτσι τάσεις, στάσεις, πεποιθήσεις και απόψεις που διαμορφώνονται στην Αλβανία σε βάθος 25ετίας.

Σε αυτό το πλαίσιο επιλέγω να πραγματοποιήσω συνεντεύξεις με εκπροσώπους κρατικών φορέων αλλά και οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίοι διαμορφώνουν σε σημαντικό βαθμό τις αποφάσεις για την διαχείριση της μνήμης στην Αλβανία. Ως προς τους κρατικούς φορείς, επέλεξα να πραγματοποιήσω συνεντεύξεις με τρεις εκπροσώπους από το Υπουργείο Πολιτισμού –ως βασική διαχειριστική αρχή για τη διαχείριση της μνήμης του κομμουνιστικού παρελθόντος– καθώς και τρεις εκπροσώπους (συμπεριλαμβανομένου και του Διευθυντή) από το Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο Τιράνων. Η επιλογή του Μουσείου αυτού –αντί για άλλα μουσεία– έγινε για να μπορέσω να συλλέξω επαρκή στοιχεία αφενός για τη μόνιμη έκθεση που λαμβάνει χώρα στο Μουσείο και στην οποία αναπαριστώνται οι διώξεις του κομμουνιστικού καθεστώτος, αφετέρου για την πολιτική της Διοίκησης του ίδιου του Μουσείου.

Από την κοινωνία των πολιτών επέλεξα να πραγματοποιήσω συνεντεύξεις με τον Διευθυντή και δύο από τα τακτικά μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του

Ινστιτούτου Μελέτης των Εγκλημάτων και των Συνεπειών του Κομμουνισμού (ISKK / ΙΜΕΣΚ). Το εν λόγω Ινστιτούτο θεωρείται στην Αλβανία ως αντιπροσωπευτικός φορέας των πρώην πολιτικών κρατουμένων και γενικά όσων διώχθηκαν από το καθεστώς. Τέλος, πραγματοποίησα συνέντευξη με ένα από τα μέλη της οργάνωσης Cultural Heritage without Borders (ChwB), η οποία έχει αναλάβει σημαντική δράση στην διαχείριση της «κληρονομιάς» του πρόσφατου καθεστώτος, κυρίως μέσω της υλοποίησης του έργου που αφορά στην φυλακή του Srac.

Η επιλογή του δείγματος έγινε με σκόπιμη δειγματοληψία (ή δειγματοληψία κατά κρίση), βάσει των στοιχείων και του σκοπού της έρευνας (Babbie 2011: 291-292). Τόσο το μέγεθος του πληθυσμού, όσο και η έμφαση στην κατανόηση των τυπικών και άτυπων κοινωνικών δικτύων και σχέσεων από τα άτομα και τις ομάδες, με οδήγησαν στην επιλογή ορισμένων τύπων υποκειμένου, οι οποίοι φαίνονται πιο κομβικοί για αυτό το σκοπό από κάποιους άλλους.

Από τις συνεντεύξεις με εκπροσώπους των κρατικών φορέων της χώρας διαφαίνεται η επίσημη στάση της Αλβανίας στη διαχείριση της μνήμης του πρόσφατου κομμουνιστικού παρελθόντος. Ενώ, από τις συνεντεύξεις με εκπροσώπους οργανισμών της κοινωνίας των πολιτών διαφαίνεται αφενός η δράση τους ως προς τη διαχείριση της μνήμης του παρελθόντος, αφετέρου η στάση τους στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε ήδη υπάρχουσες πρωτοβουλίες. Στο σημείο αυτό, όμως, θα πρέπει να τονιστεί ότι παρά το γεγονός ότι το δείγμα σχεδιάστηκε ώστε να περικλείει μέσα του μια ομάδα σημαντικών δρώντων για τον σκοπό της μελέτης του τρόπου διαχείρισης του κομμουνιστικού παρελθόντος, αυτό δεν δύναται να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει άμεσα το συνολικό πληθυσμό (Mason 2011, p.166). Ωστόσο, βασικό κριτήριο που λήφθηκε υπόψη κατά τη δειγματοληψία ήταν ο συγκερασμός διαφορετικών θέσεων, στάσεων και απόψεων ώστε να μπορέσω να αποκτήσω μία όσο το δυνατόν πιο συνολική θεώρηση του ζητήματος.

Όσον αφορά στη δομή των συνεντεύξεων, ακολούθησα ένα γενικό πλάνο με βασικούς θεματικούς άξονες οι οποίοι επικεντρώθηκαν στους τρόπους λήψης αποφάσεων σχετικά με την κάθε πρωτοβουλία, το νομικό καθεστώς και κατ' επέκταση την διαχειριστική τους αρχή, τις ομάδες εργασίας που ανέλαβαν την

υλοποίησή τους, τις σχέσεις συνεργασίας διαφόρων φορέων και οργανισμών στις ήδη υπάρχουσες δράσεις και τυχόν νέες που αναμένεται να πραγματοποιηθούν στο εγγύς μέλλον. Η ακολουθία των ερωτήσεων ήταν χαλαρή και η φύση τους οδηγούσε τη συζήτηση χωρίς να περιορίζεται η διαδικασία της συνέντευξης στο πλαίσιο ερωτήσεων – απαντήσεων. Το κλίμα ευελιξίας που διαμορφώθηκε, οδήγησε στη συλλογή σημαντικών εμπειριών και απόψεων για την συνολική εικόνα της πραγματικότητας της Αλβανίας σχετικά με τη διαχείριση της μνήμης του πρόσφατου κομμουνιστικού παρελθόντος. Επιπλέον, σημαντικός παράγοντας για την έρευνα αποτέλεσαν και οι σχέσεις συνεργασίας που αναπτύσσονται μεταξύ διαφορετικών δρώντων καθώς και οι συνολικότερες στάσεις και πεποιθήσεις των συνεντευξιαζόμενων σχετικά με το ζήτημα της διαχείρισης της μνήμης του κομμουνιστικού παρελθόντος.

Στόχος της επιλογής των συνεντεύξεων σε βάθος ήταν καταρχάς η παραγωγή πλούσιων δεδομένων, ικανών να καλύψουν τις σημαντικές βιβλιογραφικές ή άλλες ελλείψεις στη μελέτη της περίπτωσης της Αλβανίας. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη την περιπλοκότητα του ζητήματος που καλούμαι να διερευνήσω, καθώς και την ιδιαιτερότητα της κάθε περίπτωσης, η χρήση ενός τυποποιημένου ερωτηματολογίου δεν θα έθετε με σαφήνεια στους ερωτώμενους το εύρος του ζητήματος, ούτε όμως θα οδηγούσε σε μια ικανοποιητικά διατυπωμένη απάντηση, η οποία στη συνέχεια να είναι ικανή να μετρηθεί και να αναλυθεί για την παραγωγή των απαραίτητων δεδομένων. Σε κάθε περίπτωση, χρειαζόταν διαφορετική προσέγγιση και ευελιξία, ενώ η διαδραστική σχέση μαζί τους λειτούργησε καθοριστικά στην περαιτέρω διεύρυνση των δεδομένων μέσα από την παρατήρηση της συνολικής τους αντίδρασης. Παρά τη θέση τους, ως εκπρόσωποι ορισμένων φορέων και οργανισμών, η προσοχή εκ μέρους μου δόθηκε κυρίως και στον τρόπο με τον οποίο οι συνεντευξιαζόμενοι επεξεργάζονταν και διατύπωναν τις αντιλήψεις και τις αποκρίσεις τους (Mason 2011, 74-79).

Η ακολουθία των θεματικών ήταν ελεύθερη, ανάλογα με τη σειρά που τα ζητήματα αυτά προέκυπταν από τη ροή της συνέντευξης. Κατά την προετοιμασία της κάθε συνέντευξης και βάσει της σχετικής έρευνας για τον φορέα ή οργανισμό,

διαμορφώνονταν κάποια ζητήματα που ήταν περισσότερο κατάλληλα και είχαν σημασία να συζητηθούν σε βάθος με τον εκάστοτε συνεντευξιαζόμενο.

Η αναζήτηση και προσέγγιση των υποψήφιων συνεντευξιαζόμενων έγινε κυρίως μέσω e-mail και τηλεφώνου, ενώ παράλληλα ακολούθησα και τις συστάσεις από τους ίδιους, κάνοντας έτσι χρήση της δειγματοληπτικής πρακτικής χιονοστιβάδας. Η συγκατάθεση τους στην έρευνα ήταν προφορική (μέσω τηλεφώνου) ή γραπτή (μέσω ηλεκτρονικής επικοινωνίας), κατόπιν της ενημέρωσης τους για το περιεχόμενο της έρευνας, της ανωνυμίας τους και της δυνατότητας μη απάντησης κάποιου ερωτήματος, τη δυνατότητα απόσυρσης κάποιας καταγεγραμμένης δήλωσης, τη δυνατότητα μη ηχογράφησης της συνέντευξης και τη δυνατότητα μη καταγραφής κάποιων δηλώσεων (Mason 2011, pp.103–108).

Οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα στα Τίρανα της Αλβανίας, σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους (Δεκέμβριος 2015 και Απρίλιος 2016), διάρκειας τεσσάρων ημερών η κάθε μία. Η επιλογή των χώρων όπου πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις έγινε από τους ίδιους τους συνεντευξιαζόμενους και αφορούσαν κατά βάση τους χώρους εργασίας τους, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έγιναν στους ίδιους τους χώρους που μελετούσα, όπως είναι η περίπτωση της έκθεσης του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου και το Σπίτι από Φύλλα.

Σε όλες τις συνεντεύξεις χρησιμοποιήθηκε μέσο ηχογράφησης και κρατήθηκαν σημειώσεις. Στη συνέχεια το υλικό απομαγνητοφωνήθηκε και κωδικοποιήθηκε με βάση τις θεματικές μέσα από τις οποίες τέθηκαν οι ερωτήσεις. Τα δεδομένα μου αναλύονται στη βάση της κάθε περίπτωσης - πρωτοβουλίας, μεθοδολογία που ενδείκνυται σε περιπτώσεις πρωτότυπων θεμάτων και πρώτης προσέγγισής του υπό εξέταση ερευνητικού πεδίου καθώς δημιουργούν ένα πλαίσιο μελέτης. Οι περιπτώσεις που επεξεργάζομαι δεν είναι αντικείμενα σύγκρισης και, άρα, επιτρέπουν την δυνατότητα σφαιρικής και ενιαίας ανάλυσης. Μεγάλης σπουδαιότητας αποτελεί η δημιουργική σύγκριση των διαφορετικών ερμηνειών των περιπτώσεων.

Συνδυαστικά με τα παραπάνω, χρησιμοποιήθηκαν και άλλες γραπτές και οπτικές πηγές, οι οποίες μου επέτρεψαν την κατανόηση και ερμηνεία των αλλαγών που

έλαβαν χώρα στη δημόσια σφαίρα κατά τη διάρκεια των τελευταίων 25 χρόνων από την πτώση του κομμουνιστικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα, εστίασα την προσοχή μου σε δημοσιευμένα άρθρα και συνεντεύξεις σε εφημερίδες και περιοδικά του ηλεκτρονικού τύπου της Αλβανίας, τα οποία αναφέρονται στο ζήτημα, καθώς και σε τηλεοπτικές εκπομπές και αφιερώματα τα οποία σχολιάζουν τις ευρύτερες τάσεις και στάσεις των δρώντων στο πεδίο διαχείρισης της κληρονομιάς του παρελθόντος στην χώρα. Τα παραπάνω δεν είναι σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως τεκμήρια παρά ως ερμηνείες με βάση τις οποίες εμπλουτίζονταν τόσο οι συζητήσεις με τους συνεντευξιαζόμενους, όσο και η δική μου εικόνα για τις στάσεις και τυχόν αλλαγές που παρατηρούνται συνολικά για το ζήτημα στην Αλβανία.

ΜΕΡΟΣ 2^ο

Η ΑΛΒΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΑΛΒΑΝΙΑ

Λαμβάνοντας υπόψη την σύντομη ιστορία της Αλβανίας ως ανεξάρτητου κράτους (μόλις 103 χρόνια), η ιστορική αυτή περίοδος των 45 χρόνων διακυβέρνησης Hoxha (1944-1989)⁸, είναι ιδιαίτερα σημαντική ως προς την επιρροή που αυτή άσκησε στη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης των Αλβανών εν γένει. Ο απόλυτος έλεγχος και η χειραγώγηση κάθε κρατικού μηχανισμού σύμφωνα με την επιβληθείσα πολιτική ιδεολογία, σε συνδυασμό με την σταδιακή απομόνωση της Αλβανίας από τον υπόλοιπο κόσμο, επηρέασαν καθοριστικά κάθε έκφανση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής της χώρας, καθώς και την συνολική αντίληψη των Αλβανών για την ιστορία και εν γένει για την πολιτισμική τους ταυτότητα.

Βασικός στόχος του καθεστώτος, πέρα από την εδραίωση της πολιτικής του θέσης, ήταν η δημιουργία ενός ισχυρού και ανεξάρτητου αλβανικού κράτους, στα πρότυπα πάντα του σταλινικού μοντέλου –δηλαδή μέσα από την εκβιομηχάνιση, την κολεκτιβοποίηση και την βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών της χώρας (Fischer 2010: 52-53). Υπ' αυτή την προοπτική, ο Enver Hoxha είχε οραματιστεί τον «νέο άνθρωπο», ο οποίος, έχοντας σταθερή αλβανική ταυτότητα και κομμουνιστική

⁸ Το Εργατικό Κόμμα Αλβανίας (PPSh), σχηματίστηκε μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι μέχρι και εκείνη τη στιγμή η Αριστερά δεν ήταν μια δημοφιλής πολιτική ιδεολογία στην Αλβανία. Ο ίδιος ο Enver Hoxha καθώς και τα άλλα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος, έρχονταν ουσιαστικά από τους κόλπους του Εθνικού Απελευθερωτικού Αγώνα - ήταν δηλαδή, πρώην Παρτιζάνοι (περισσότερα στους Fischer 2010; Vickers και Pettifer 1998). Το στοιχείο αυτό υπήρξε καθοριστικό, τόσο ως προς τη χρήση του ως σημείου αναφοράς στη διαμόρφωση της αλβανικής ταυτότητας κατά την περίοδο εκείνη, όσο και της χρήση του ως σημαίνοντος ιστορικού στοιχείου το οποίο τροφοδότησε πολλαπλές αναφορές στο πολιτιστικό πεδίο παραγωγής της χώρας. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται εδώ τα πολλαπλά αγάλματα στη μνήμη των πεσόντων, τα Μουσεία του Εθνικού Απελευθερωτικού Αγώνα στις διάφορες πόλεις της Αλβανίας (Adhami 2001: 126-129), αλλά και οι πολλαπλές αναφορές σε έργα ζωγραφικής, κινηματογραφικές παραγωγές της εποχής, κá. (Hoxha 2002).

συνείδηση (Βίκερς και Πέτιφερ 1998: 17), θα οικοδομούσε τη «νέα σοσιαλιστική κοινωνία» της Αλβανίας.

εικ. 1. Αγαλμα της περιόδου έξω από σχολικό συγκρότημα της πόλης των Τιράνων

Καθοριστικός παράγοντας ως προς τη διαμόρφωση αυτής της διττής υπόστασης της «αλβανικής ταυτότητας» ήταν η επιβολή της εθνικής και πολιτικής ιδεολογίας στην εκπαίδευση –κυρίως σε ό,τι αφορά την ιστορία και την αρχαιολογία– αλλά και ευρύτερα στην πολιτιστική παραγωγή της χώρας. Με την πεποίθηση ότι όλα θα πρέπει να ξεκινήσουν από την αρχή, η κυβέρνηση Ηοχχα επιδόθηκε στην αποκατάσταση του παρελθόντος και στον επαναπροσδιορισμό της αλβανικής πολιτιστικής ταυτότητας, δίνοντας έμφαση σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους της ιστορίας⁹ (Lubonja 2012: 160), ενώ σε ό,τι αφορά την αρχαιολογική κληρονομιά, αυτή ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τους Ιλλυρίους προγόνους (Gori 2012: 73).

⁹ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος συγγραφέας: «Το ένδοξο παρελθόν είχε τουλάχιστον τέσσερις επιφανείς στιγμές: τις μάχες των Ιλλυρίων, τα χρόνια του Σκεντέρμπεη, την αλβανική αναγέννηση και τον ανταρτοπόλεμο. Κάθε ένα από τα τέσσερα συμβάντα είχε τους ήρωες του που έγιναν οι κύριοι χαρακτήρες σε λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά έργα που δημιουργήθηκαν κατά την κομμουνιστική περίοδο. Οι δύο περισσότερο εξυμνηθέντες ήταν ο Σκεντέρμπεης και ο Enver Hoxha» (Lubonja 2012: 160).

Ενδεικτική, ως προς αυτή την κατεύθυνση, είναι η ίδρυση το 1972 της «Ακαδημίας Επιστημών του Λαού της Δημοκρατίας της Αλβανίας», μέσω της οποίας χρηματοδοτήθηκαν ανασκαφές, συνέδρια και αρχαιολογικές, γλωσσικές και ιστορικές δημοσιεύσεις με θέμα τους Ιλλυρίους (Gori 2012: 78). Η επονομασία, το 1976, του πρώην «Εθνογραφικού – Αρχαιολογικού Μουσείου των Τιράνων», σε «Αρχαιολογικό Εθνικό Μουσείο», δείχνει να αποτελεί ένα ενδιαφέρον παράδειγμα το οποίο από τη μία αποτυπώνει την έκταση των ερευνών και, κατ' επέκταση, τον εμπλουτισμό των συλλογών με τα αρχαιολογικά ευρήματα από τις συντονισμένες ανασκαφικές αποστολές της Ακαδημίας και από την άλλη εκφράζει την ανάγκη του κράτους για σαφή διάκριση μεταξύ της λαϊκής παράδοσης και της αρχαιολογίας (Gori 2012: 78). Η επίκληση αυτή στην επιστημονική γνώση, ως τη μόνη ενδεικτική μέθοδο αποκάλυψης της «αντικειμενικής» αλήθειας της ιστορίας, αποτελούσε πάγια ρητορική στον λόγο για την αρχαιολογική και εν γένει την πολιτιστική κληρονομιά της χώρας, ακολουθώντας έτσι την αντίληψη της γενεαλογικής ιστορίας του 19ου αιώνα¹⁰.

Είναι αλήθεια ότι κατά την περίοδο της διακυβέρνησης Hoxha, έχουμε έναν πολλαπλασιασμό μουσειακών μονάδων σε όλη την επικράτεια της χώρας¹¹, όπου, εκτός από τα αρχαιολογικά μουσεία που αναφέρθηκαν παραπάνω, σημαντική θεωρείται και η ίδρυση νέων εθνογραφικών μουσείων στα οποία γίνεται φανερή η δημοκρατική λαϊκή βάση του εθνικού πολιτισμού¹².

¹⁰ Η απόλυτη γενεαλογική ιστορία του 19ου αιώνα, επικεντρώθηκε σε μια μοναδική, «αντικειμενική» και χρονολογικά διατεταγμένη αφήγηση, η οποία χωρίς κενά ή τομές, οδηγεί από το παρελθόν προς το παρόν, χωρίς να επιτρέπει καμιά διαφορά ή ετερότητα στα άτομα ή τις ομάδες που συγκροτούν την εθνική οντότητα. Σε αυτή τη θεώρηση της ιστορίας, ως δρών υποκείμενο που διαμορφώνει τις ιστορικές εξελίξεις είναι το ίδιο το έθνος – ως οντότητα, ενώ αντλεί σημαντικό μέρος της νομιμοποίησης του λόγου του από το «παραδοσιακό» επιστημολογικό του πλαίσιο, σύμφωνα με το οποίο υπάρχει μια και μοναδική πραγματικότητα, η αλήθεια της οποίας αποδίδεται μέσω της αντιστοιχίας των προτάσεών της (Νάκου 2009: 25 – 26).

¹¹ Όπως αναφέρθηκε και στην περίπτωση των αρχαιολογικών μουσείων, η τάση αυτή συνοδεύτηκε από την αξιοσημείωτη αύξηση των κρατικών επιχορηγήσεων στα μουσεία και από την έναρξη ερευνών πεδίου μεγάλης κλίμακας για την επέκταση των συλλογών τους. Για μια αναλυτική παρουσίαση των αλβανικών μουσείων, αλλά και της μουσειολογικής τους προσέγγισης στο πλαίσιο της επικρατούσας ιδεολογίας, βλ.: Adhami (2001).

¹² Επίσης, υπήρξε και μια τάση διατήρησης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μικρότερων πόλεων που είχαν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην αναγέννηση του έθνους, καθώς και μουσειοποίησης κατοικιών και θέσεων που αναπαριστούσαν κατά βάση την ιστορία του απελευθερωτικού αγώνα – απεικονιζόμενης ως πρόδρομου του σοσιαλιστικού κινήματος – ή ακόμη και γεγονότα που αναφέρονταν στην πορεία του εργατικού κόμματος,

εικ. 2. Πρόσοψη του Εθνικού Ιστορικού μουσείου των Τιράνων.

Η ίδρυση, όμως, το 1981 του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου των Τιράνων, όπως συνέβη άλλωστε και σε άλλες χώρες του ανατολικού μπλοκ, απεικονίζει με τον πιο γλαφυρό τρόπο την ιδεολογική μέριμνα του κράτους να ανιχνευτούν συνδέσεις με προηγούμενες ιστορικές περιόδους, στοιχείο το οποίο εκφράζεται στις αναπαραστάσεις των αρχαίων και των μεσαιωνικών χρόνων και στην επιβεβαίωση του έθνους ως μιας εθνικής και πολιτισμικής ενότητας που αγκάλιαζε το μακρινό παρελθόν, το κομμουνιστικό παρόν και το ιδεολογικά αισιόδοξο μέλλον (Vukon 2012: 121-124). Βασικός στόχος του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου ήταν η παρουσίαση της ιστορίας της Αλβανίας, από την λίθινη εποχή ως την οικοδόμηση της τότε σοσιαλιστικής κοινωνίας (Adhami 2001: 51-53), τονίζοντας, όμως, πάντοτε τους δεσμούς της με τους αρχαίους λαούς της περιοχής. Αν και δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές ως προς τη συγκρότηση των συλλογών του μουσείου, η αναφορά του Adhami ότι «εκεί βρίσκεται ό,τι πολυτιμότερο έχουμε» (2001: 52), κάνει φανερό ότι μάλλον βασίστηκε και σε μεταφορές από άλλα μεγάλα μουσεία της χώρας και κυρίως από το Αρχαιολογικό Μουσείο Δυρραχίου, το οποίο θεωρείται -έως και σήμερα- ότι έχει μια από της πιο πλούσιες αρχαιολογικές συλλογές της χώρας.

όπως είναι, για παράδειγμα, η μουσειοποίηση της κατοικίας όπου θεμελιώθηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα στα Τίρανα (Adhami 2001: 137).

Το 1960, η αποκαλούμενη «Πολιτιστική Επανάσταση» της Αλβανίας¹³ στόχευσε στην ανατροπή της καθιερωμένης νοοτροπίας –που είχε κληρονομηθεί από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο– μέσω της κατάργησης κάθε «οπισθοδρομικής εκδήλωσης» που συγκρουόταν με τις αξίες και τις πεποιθήσεις του Κόμματος (Vickers 1995: 193-194). Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η προσπάθεια κατάργησης της θρησκείας, με βασικό επιχείρημα ότι το αυστηρό και δεσμευτικό πλαίσιο κανόνων που αυτή θέτει στους πιστούς της παρεμποδίζει τη κοινωνική πρόοδο συνολικά για τη χώρα. Αποκορύφωμα αυτής της πολιτικής, υπήρξε η αντι-θρησκευτική εκστρατεία που έλαβε χώρα το 1967, αποτέλεσμα της οποίας ήταν το κλείσιμο ή/και η καταστροφή περί των 2.169 θρησκευτικών ναών, αδιακρίτως θρησκευτικού δόγματος (Vickers 1995: 194-196; O'Donnell 1999: 137-144).

Σε πολλές περιπτώσεις τα υλικά κατάλοιπα από τους ναούς που καταστράφηκαν χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή βασικών υποδομών στις γύρω περιοχές. Όσον αφορά τους ναούς που διατηρήθηκαν, αυτοί ήταν κυρίως ναοί που βρίσκονταν μακριά από τα αστικά κέντρα –όπως, για παράδειγμα, θρησκευτικοί ναοί στα χωριά της ελληνικής μειονότητας στη νότια Αλβανία– αλλά και όσοι προστατεύονταν από το κράτος ως πολιτιστικά μνημεία –όπως είναι, για παράδειγμα, το Τζαμί του Et'hem Bey στο κέντρο των Τιράνων. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όμως, οι ναοί είτε μετατράπηκαν σε θέατρα, πολιτιστικά ή αθλητικά κέντρα νεολαίας –τα οποία λειτουργούσαν συστηματικά σε όλη τη χώρα, προάγοντας τον πολιτισμό και διαπαιδαγωγώντας τους νέους σύμφωνα με τις αξίες του Κόμματος– είτε σε αποθήκες πρώτων υλών ή σε φούρνους, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας (Vickers 1995: 194-196).

Ενδεικτική, επίσης, ως προς αυτή την κατεύθυνση, είναι και η υποκατάσταση των θρησκευτικών εορτών από κοσμικά φεστιβάλ, τα οποία αποτελούσαν βασικό μέσο

¹³ Στα τέλη της δεκαετίας του 1960, στον απόηχο της Πολιτιστικής Επανάστασης στην Κίνα, η Αλβανία εισήγαγε μία σειρά από νέες πολιτικές, οι οποίες εκφράστηκαν μέσα από προπαγανδιστικές εκστρατείες για τη χειραφέτηση των γυναικών, την κατάργηση της θρησκείας και την μείωση της γραφειοκρατίας. Το PPSH ήλπιζε επίσης να καταστείλει κάθε λαϊκή δυσαρέσκεια, εξαλείφοντας τις «αναθεωρητικές» απόψεις που εναντιώνονταν στις πολιτικές του θέσεις και απειλούσαν την ισχύς και τη δύναμή του. Για μια αναλυτική κριτική αυτών των πολιτικών βλ.: Vickers(1995). Για μια αναλυτική παρουσίαση των θρησκευτικών πρακτικών κατά τη διάρκεια του καθεστώτος, βλ.:O'Donnell(1999).

ψυχαγωγίας και απευθύνονταν σε κάθε μέλος της κοινωνίας ανεξαιρέτως, ενώ παράλληλα έκαναν την εμφάνισή τους και παραδοσιακά φεστιβάλ εθνικής εμβέλειας στα οποία προάγονταν οι αξίες της παράδοσης, όπως τα δημοτικά τραγούδια, ο χορός οι παραδοσιακές φορεσιές, κ.λπ.

Εστιάζοντας τώρα στο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής, παρατηρεί κανείς ίσως την πιο συστηματική προσπάθεια μετάδοσης της πολιτικής ιδεολογίας. Ιδιαίτερα σημαντική ως προς αυτή τη κατεύθυνση ήταν η συμβολή του κινηματογράφου, ο οποίος, ακολουθώντας ως κυρίαρχο ρεύμα τον Σοσιαλιστικό Ρεαλισμό, υπήρξε «ένα από τα κύρια μέσα για τη δημιουργία της «νέας σοσιαλιστικής κοινωνίας» πάνω στα ερείπια της «παλιάς» (Puto 2012). Η αμεσότητα προς τον θεατή, η μαζική του απήχηση –καταργώντας τις συμβάσεις του χώρου και του χρόνου, και η δυνατότητα να διατηρείται υπό έλεγχο– σε αντίθεση με την λογοτεχνία, κατέστησαν το μέσο αυτό ως έναν από τους βασικούς θεσμούς της πολιτιστικής παραγωγής στη χώρα (Puto και Gjika 2008, Puto 2012)¹⁴.

εικ. 3. Στιγμιότυπο από την έκθεση «Η τέχνη και το σχέδιο στις Αλβανικές ταινίες – Επιλεγμένα έργα από τα χρόνια του Kinosudio (κινηματογραφική Βιομηχανία Αλβανίας), η οποία πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2016, στην Εθνική Πινακοθήκη των Τιράνων, εκθέτοντας χειροποίητες αφίσες από τις 100 πιο γνωστές ταινίες, για μικρούς και μεγάλους, που προβλήθηκαν στις αλβανικές αίθουσες κατά την κομμουνιστική περίοδο .

¹⁴ Για περισσότερα σχετικά με την ιστορία του αλβανικού κινηματογράφου και κυρίως τη λειτουργία του κατά τη κομμουνιστική περίοδο στην Αλβανία, βλ.: (Hoxha 2002, Hoxha 2004, Puto και Gjika 2008, Puto 2012).

Άλλο ένα σημαντικό μέσο μετάδοσης της ιδεολογίας, πλήρως προσανατολισμένο στις αρχές και τις πεποιθήσεις του Κόμματος, ήταν και το Ανώτατο Ινστιτούτο Τεχνών των Τιράνων το οποίο ιδρύθηκε το 1959, συμβάλλοντας στην υψηλού επιπέδου επαγγελματική κατάρτιση των νέων αλβανών καλλιτεχνών.

εικ. 4. Πρόσοψη της Εθνικής Ακαδημίας Τεχνών των Τιράνων.

Σε συνέχεια του ρεύματος του Σοσιαλιστικού Ρεαλισμού, τα έργα που παράγονταν από την Ακαδημία, και όσα κατ' επέκταση εκθέτονταν στις Εθνικές Πινακοθήκες της χώρας, είχαν ως βασική τους αποστολή να αποτυπώνουν τον «Νέο Άνθρωπο», καταδεικνύοντας έτσι και τις αξίες της «Νέας Σοσιαλιστικής Κοινωνίας». Η προσάρτηση του κρατικού Ωδείου–Κονσερβατόριου, το 1962¹⁵, στο εν λόγω Ινστιτούτο, λειτούργησε ενισχυτικά ως προς αυτή τη κατεύθυνση. Επηρεασμένο σαφώς από σχολές του εξωτερικού –κυρίως από αυτές της Ρωσίας, αλλά και άλλες χώρες του Πρώην Ανατολικού Μπλόκ, το Ινστιτούτο συνέβαλε στο να δημιουργηθεί στη χώρα μια σημαντική παράδοση κλασικής μουσικής, η οποία συμβάδιζε απόλυτα με τη πολιτική εκδημοκρατισμού κάθε «υψηλής» τέχνης, προσφέροντας έτσι ίση πρόσβαση του λαού στην εκπαίδευση και, κατ' επέκταση, στην παραγωγή

¹⁵ Έτσι, η ίδρυση σχολών – κονσερβατορίων, σε όλη την αλβανική επικράτεια, παράλληλα με την εγκαθίδρυση θεσμών όπως η «Όπερα της Μουσικής και του Μπαλέτου», λειτούργησαν ακριβώς ως προς αυτή την κατεύθυνση.

και την κατανάλωσή του. Αυτή η πολιτική ήταν σαφώς αντίθετη με το δυτικό πρότυπο, όπου η πολιτιστική «διάκριση» σε ένα «ανώτερο» και σε ένα «κατώτερο» κοινό (με όρους ταξικούς), οριοθετημένη στη λειτουργία του «καλού γούστου», αποτελούσε βασικό άξονα της πολιτιστικής πολιτικής των περισσότερων χωρών.

εικ. 5. Πρόσοψη της Εθνικής Πινακοθήκης των Τιράνων.

Ωστόσο, πέρα από τη θεσμοθετημένη πολιτιστική παραγωγή, έτσι όπως αυτή περιγράφηκε συνοπτικά παραπάνω, μεγάλο ενδιαφέρον έχει, επίσης, και ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε συνολικά από το καθεστώς ο υλικός πολιτισμός, η αισθητική του οποίου δείχνει να επηρεάζει ακόμη και σήμερα τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν οι πολίτες με την κληρονομιά αυτή του καθεστώτος. Οι προτομές και τα επιβλητικά αγάλματα τόσο των εθνικών όσο και των σοσιαλιστικών «ηρώων» είχαν κυριολεκτικά «πλημμυρίσει» το αλβανικό τοπίο¹⁶, όπως και σε άλλες χώρες του ανατολικού μπλοκ. Επιπλέον, η ιδιόμορφη αρχιτεκτονική των σοσιαλιστικών κατοικιών εξυπηρετούσε την απόλυτη λειτουργικότητα στο πλαίσιο μιας ομογενοποιημένης ζωής και συμπεριφοράς των κατοίκων, υπό τον έλεγχο της γραφειοκρατίας του κόμματος (Hoxha 2014). Τούτο ερχόταν να αλληλεπιδράσει με

¹⁶ Ουσιαστικά αποτελούσαν αυτό που με όρους Veigne, ο Gamboni (1997: 40) χαρακτηρίζει ως «έργα τέχνης χωρίς θεατές».

τη μουσειοποίηση των προστατευόμενων «πόλεων – μουσείων» Αργυροκάστρου και Μπερατίου, καθώς και εν γένει, με την ιστορία της χώρας και την «εθνογραφική» της κληρονομιά.

Θα ήθελα, όμως, να εστιάσω σε ένα συγκεκριμένο είδος «μνημείου», το οποίο στην αλβανική περίπτωση, αποτελεί κατεξοχήν σύμβολο/υλικό ίχνος της «κομμουνιστικής κληρονομιάς» της χώρας. Πρόκειται για τα λεγόμενα Bunker¹⁷, τα οποία, τοποθετημένα σε κάθε γωνία της χώρας, ενστάλαξαν αυτό που ο O'Donnell (1999: 215) αποκαλεί «νοοτροπία πολιορκίας». Αν και θεωρούνταν «άχρηστα» από έναν δυτικό παρατηρητή ως προς τη προστασία που παρείχαν απέναντι στα υπερσύγχρονα πυρηνικά όπλα της εποχής (O'Donnell 1999: 215 - 216), εντούτοις για το καθεστώς φαίνεται να είχαν διττή ιδιότητα: από τη μία, η φυσική τους επίδραση ως συμβόλων δύναμης και αντίστασης στους -υπαρκτούς και μη-εξωτερικούς εχθρούς της χώρας λειτουργούσε ως ένα ενοποιητικό στοιχείο το οποίο, όμως, ταυτόχρονα στόχευε στο να καθησυχάζει το συλλογικό αίσθημα των Αλβανών απέναντι στο φόβο και την ανασφάλεια που προκαλούσε η απομόνωση στην οποία είχε βρεθεί η χώρα. Από την άλλη, η ψυχολογική τους επίδραση, ως συμβόλων κυριαρχίας στο χώρο, είχε σκοπό την εδραίωση της εξουσίας μέσω της άσκησης αυστηρού και ολοκληρωτικού ελέγχου. Παρά όμως τη σημασία τους, φαίνεται ότι μετά την πτώση του καθεστώτος, σταδιακά τα Bunker, όπως άλλωστε και κάθε τι που συμβόλιζε την περίοδο εκείνη, έχασαν το οποιοδήποτε νόημα τους είχε αποδοθεί. Ωστόσο επανανοηματοδοτήθηκαν και επαναπροσδιορίστηκαν σύμφωνα με τις νέες συνθήκες.

¹⁷ Στο πλαίσιο της αμυντικής πολιτικής του Hoxha, υπολογίζεται ότι από τις αρχές του 1967 και έως το 1986 τοποθετήθηκαν περί τα 400.000 με 800.000 Bunker από μετό σε όλη τη χώρα, ποσότητα αυτή που σύμφωνα με τον πληθυσμό της το 1989, κατά μέσο όρο, κάθε ένα Bunker αντιστοιχούσε σε τέσσερις ή πέντε αλβανούς πολίτες (Galaty et al. 1999 :201). Γενικά μιλώντας, τα αμυντικά ζητήματα ήταν ζωτικής σημασίας για τον Hoxha, για τα οποία δαπανήθηκαν υπέρτοκα ποσά, ιδιαίτερα δε, μετά την ολοκληρωτική απομόνωση της χώρας περί το 1970 (O'Donnell 1999: 215 – 218).

εικ. 6. Λεπτομέρεια από αντιατομικά καταφύγια, τύπου Bunker, στη Βόρεια Αλβανία.

Παρά το ότι η παραπάνω περιγραφή δεν μπορεί και δεν δύναται να αναλύσει σε βάθος όλα τα παραδείγματα και κυρίως τις πρακτικές, έτσι όπως αυτές αποτυπώθηκαν στο πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης Hoxha, δανειζόμενη τους όρους από τον Άντερσον (1997), θα ήθελα να τονίσω ότι αυτές ήταν τόσο έντονα και σε τόσο βαθύ επίπεδο πολιτικές, ώστε ακόμη και όσοι εμπλέκονταν άμεσα στην παραγωγική διαδικασία δεν φαίνεται να είχαν απόλυτη συνείδηση των γεγονότων. Ήταν όμως αυτή η ατέλειωτη, καθημερινή, αναπαραγωγή συμβόλων που αποκάλυπτε την αληθινή δύναμη του κράτους. Στο πλαίσιο της «φαντασιακής» κατασκευής της κοινωνίας του Hoxha, ο συνδυασμός της κομμουνιστικής με την εθνική ιδεολογία, ιδωμένη και ως κοσμική θρησκεία, συνετέλεσε καθοριστικά στην φυσικοποίηση κάθε εθνικής αλήθειας (Άντερσον 1997: 263-269; Χαμηλάκης 2007: 40-41). Η χρήση του υλικού πολιτισμού –ως αδιαμφισβήτητης απόδειξης της συνέχειας του έθνους– σε συνδυασμό με την επίκληση της επιστημονικής γνώσης, δημιούργησαν έναν εικονικό κόσμο για τους Αλβανούς. «Όμως με τη πάροδο του χρόνου, αυτές οι επιβεβαιώσεις έγιναν όλο και περισσότερο υποκριτικές, καθώς η εθνική κομμουνιστική ιδεολογία γινόταν όλο και περισσότερο «μια πίστη που δεν πιστεύονταν», ενώ το πνεύμα των ανθρώπων άρχισε σταδιακά να ανοίγεται προς άλλους μύθους» (Lubonja 2012: 161-169). Η σχεδόν βίαιη, μαζική καταστροφή κάθε στοιχείου που συμβόλιζε το προηγούμενο καθεστώς, αλλά κυρίως η εκβαράθρωση των «κομμουνιστών ηρώων» από τα

βάθρα τους αποτελεί την πλέον γνωστή εικόνα της χώρας στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

Αναφερόμενος στη περίπτωση της Ρωσίας, ο Gamboni (2007) περιγράφει το τοπίο αυτό ως «τη γη των άδειων βάθρων», ενώ προσθέτει ότι αυτό που συνέβη με τα μνημεία της κομμουνιστικής περιόδου, δεν αφορά μόνο στην παρακμή και την πτώση ενός πολιτικού συστήματος, δηλαδή του κομμουνισμού, αλλά κυρίως τη μορφή αυτών των αγαλμάτων και την (αλλαγή) της σημασίας τους, τις προθέσεις με τις οποίες αυτές δημιουργήθηκαν και τις λειτουργίες που αυτές πληρούσαν ως μνημεία. Τοποθετημένα σε τεράστια βάθρα, τα αγάλματα/μνημεία αυτά είχαν επιβληθεί στο δημόσιο χώρο ακριβώς για να εκφοβίσουν, αλλά κυρίως για να εκφράσουν τις σχέσεις εξουσίας όσων είχαν ζητήσει την ανέγερσή τους.

Είναι αλήθεια, όμως, ότι παρά την ορατότητα των ίδιων των πράξεων, ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά σχετικά με την συνολική καταστροφή που προκλήθηκε, άλλωστε όπως αναφέρεται: «είναι η πολεμική γύρω από αυτά που άξιζε την προσοχή, όχι τα ίδια τα αγάλματα»¹⁸ (Gamboni 2007: 40-44).

¹⁸ Αυτό που επίσης έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατηρηθεί εδώ, είναι η αμφίσημη στάση των ίδιων των καλλιτεχνών (ζωγράφων, γλυπτών, μουσικών, κινηματογραφιστών κλπ.) που στο όνομα της ιδεολογίας είχαν δημιουργήσει αυτά τα έργα και τα οποία συνεχίζουν έως σήμερα να προβάλλονται στις τηλεοράσεις και να εκτίθενται στις εθνικές πινακοθήκες της χώρας. Γενικά μιλώντας, σε ό,τι αφορά κυρίως τη πρώτη δεκαετία, υπήρχε μια έντονη απαξίωση του έργου τους, κυρίως από και προς τους εικαστικούς καλλιτέχνες – αντίθετα προς τους κινηματογραφιστές των οποίων η μαζική απήχηση των έργων τους στο κοινό, συνέχιζε να τους προσδίδει γόητρο και αναγνώριση. Έτσι, η προσοχή τόσο σε επίπεδο ακαδημιών όσο και των προσωπικών αναζητήσεων των καλλιτεχνών, κυρίως όσων είχαν απομακρυνθεί από τη χώρα για να έρθουν αυτή τη φορά σε επαφή με τα νέα ρεύματα της Δύσης, προσανατολίστηκε προς τις μεταμοντέρνες αναζητήσεις της τέχνης, υποτιμώντας έτσι τη προηγούμενη σοσιαλιστική παράδοση.

Η ΠΟΡΕΙΑ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ

Η αλλαγή του πολιτικού συστήματος στην Αλβανία έχει αποτυπωθεί στη μνήμη των πολιτών της χώρας με την εκβαράθρωση του επιβλητικού αγάλματος του Enver Hoxha στην κεντρική πλατεία των Τιράνων, συμβολίζοντας με αυτό τον τρόπο και τη μεταφορική πτώση ενός «ολοκληρωτικού καθεστώτος». Η ευφορία που διακατείχε τα πλήθη και κυρίως η πεποίθηση των νέων ότι «επιτέλους» μια νέα εποχή ανοίγεται μπροστά τους, κατά την οποία οι δημοκρατικές αξίες θα υπερισχύσουν έναντι των καταπιεστικών πρακτικών του προηγούμενου συστήματος, συμβάδιζαν κατά κάποιο τρόπο με τον φόβο και την ανασφάλεια άλλων, για τις εξελίξεις που επρόκειτο να ακολουθήσουν τα παραπάνω γεγονότα. Και είναι αλήθεια ότι όσα ακολούθησαν μετά το 1990, μάλλον επιβεβαίωσαν τους πιο σκεπτικούς, δείχνοντας έτσι ότι η διαδικασία μετάβασης και το άνοιγμα των συνόρων με άλλα κράτη της Δύσης, δεν μπορούσε παρά να είναι μια επίπονη, μακρά και σχεδόν ατέρμονη διαδικασία, η οποία συνεχίζει ακόμη και σήμερα να απασχολεί τους ιθύνοντες της χώρας.

εικ. 7. Στιγμιότυπο από την πτώση του επιβλητικού αγάλματος του Enver Hoxha στην κεντρική πλατεία Τιράνων.

Πριν όμως συνεχίσω, κρίνω σκόπιμο να αναφερθώ εν συντομία στο πώς βρίσκει την Αλβανία αυτή η πολιτική αλλαγή, ακριβώς επειδή φαίνεται να κάνει πιο κατανοητή τη διαδικασία μέσα από την οποία τόσο οι πολίτες της, όσο και η πολιτική ελίτ της χώρας, αλληλεπίδρασαν με το κομμουνιστικό παρελθόν, το πώς ζητούσαν ή δεν

ζητούσαν να ξεχάσουν, να σιωπήσουν, να θυμηθούν και να έρθουν αντιμέτωποι με το παρελθόν αυτό, στο παρόν.

Σε οικονομικό επίπεδο, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η Αλβανία βρέθηκε αντιμέτωπη με μια σημαντική οικονομική κρίση¹⁹, ενώ η αυτοεπιβληθείσα από το 1968 απομόνωση της Αλβανίας, αποδυνάμωσε ακόμη περισσότερο την οικονομική της θέση, καθιστώντας τη μια από τις φτωχότερες, αν όχι την πιο φτωχή χώρα ολόκληρης της περιοχής (Erebera 2014: 110 – 111). Οι συνθήκες αυτές της εκτεταμένης φτώχειας, σε συνδυασμό με τον φόβο και την ανασφάλεια για το τι πρόκειται να ακολουθήσει, αλλά κυρίως το δυτικό φαντασιακό που είχε αρχίσει να αναπτύσσεται στην Αλβανία ήδη από την δεκαετία του 1980 (πρβλ. Mai 2006), είχαν καλλιεργήσει ένα αίσθημα φυγής, μια ανάγκη απελευθέρωσης, όχι μόνο του σώματος, αλλά και του νου, σε αναζήτηση της κοινωνικής και πνευματικής αλληλεπίδρασης με τον Δυτικό Άλλο –που τόσο είχε δαιμονοποιηθεί από το καθεστώς. Τη ίδια στιγμή, όμως, όλα τα παραπάνω σήμαιναν και την φυγή από τη χώρα του πλέον παραγωγικού μέρους της κοινωνίας, γεγονός το οποίο είχε σημαντικό αντίκτυπο στις εσωτερικές εξελίξεις της χώρας. Επιπλέον, λαμβάνοντας υπόψη ότι πολλοί απ' όσους έφυγαν, κυρίως τα πρώτα χρόνια, ήταν καλλιτέχνες και διανοούμενοι οι οποίοι μετέβησαν κυρίως στη Γαλλία, δημιουργήθηκε ένα σημαντικό πνευματικό έλλειμμα, το οποίο επηρέασε το πεδίο της πολιτιστικής παραγωγής. Ωστόσο, η επαφή όσων απομακρύνθηκαν από τη χώρα με τα δυτικά ρεύματα της τέχνης και γενικά τον δυτικό πολιτισμό, φαίνεται να οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό της αισθητικής τους για την τέχνη και τον πολιτισμό εν γένει.

Την ίδια στιγμή, η πολιτική αστάθεια που ακολούθησε την αλλαγή του συστήματος σε συνδυασμό με την έλλειψη πολιτικής κουλτούρας, κυρίως για ιστορικούς λόγους, έκαναν ακόμη πιο δύσκολη την πορεία εκδημοκρατισμού της χώρας και το πέρασμα σε ένα πλουραλιστικό σύστημα διακυβέρνησης. Ο σχηματισμός νέων πολιτικών δυνάμεων κατά τις πρώτες εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα το

¹⁹ Σύμφωνα με την μελέτη του Erebera, η οικονομική αυτή κρίση ήταν απόρροια τόσο των προβλημάτων που αντιμετώπισε το ίδιο το πολιτικό σύστημα εντός του κομμουνιστικού της οικοδομήματος, όσο και των οικονομικών του πολιτικών, όπως ήταν οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις και η αναγκαστική δημογραφική αύξηση – δηλαδή μια πληθυσμιακή αύξηση πολύ μεγαλύτερη από αυτή που ήταν ικανή να αντιμετωπίσει δεδομένης της αγροτικής παραγωγής η χώρα (2014: 110 – 111).

1992, οδήγησε ουσιαστικά στην επικράτηση δύο βασικών πολιτικών δυνάμεων, οι οποίες έλαβαν περαιτέρω διαστάσεις πολιτικής πόλωσης τα χρόνια που ακολούθησαν. Κοινή πεποίθηση των Αλβανών ήταν ότι, από τη μία το Σοσιαλιστικό Κόμμα (PS), ήταν ο άμεσος διάδοχος του πρώην Εργατικού Κόμματος (PPSh), όπου προσχώρησαν οι έμμεσα ή άμεσα ευνοούμενοι του, ενώ το Δημοκρατικό Κόμμα (PD), θεωρήθηκε ως το πρώτο κόμμα αντιπολίτευσης που ιδρύθηκε στην Αλβανία μετά το 1990, εκπροσωπώντας κατά βάση τους αντιφρονούντες του προηγούμενου συστήματος και το αίτημα κάθε Αλβανού προς τα ιδεώδη της Δημοκρατίας²⁰ (Hemming 2013: 48). Όμως, παρά τις όποιες θέσεις διατηρούσαν, οι πολιτικές εξελίξεις που έλαβαν χώρα στη μετα-κομμουνιστική Αλβανία²¹, έκαναν ασαφή τα όρια μεταξύ των μεν και των δε, γεγονός το οποίο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οδήγησε στη διατήρηση μιας «μνημονική απροθυμία» σε σχέση με την διαχείριση του πρόσφατου αυτού παρελθόντος στη δημόσια σφαίρα (Thiemann 2015: 49).

²⁰ Όπως παρατηρούν οι Πετιτφέρ και Βίκερς (1998: 17), οι μετα-κομμουνιστικές κυβερνήσεις συνάντησαν μεγάλες δυσκολίες προκειμένου να ξεπεράσουν τις βαθιά ριζωμένες συνήθειες του παρελθόντος, τόσο σε θεσμικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο. Άλλωστε τα χρόνια που ακολούθησαν, τόσο η μία όσο και η άλλη πλευρά διατήρησαν σε σημαντικό βαθμό τις ίδιες δομές του κράτους, έτσι όπως αυτές είχαν τεθεί από το πρώην-κομμουνιστικό Κόμμα. Η κομμουνιστική διακυβέρνηση βασιζόταν σε μια μικρή άρχουσα τάξη εκπαιδευμένου και μορφωμένου προσωπικού των Τιράνων και άλλων μεγάλων πόλεων, γεγονός το οποίο, όπως μου ανέφερε ένας εκ των συνεντευξιζόμενων, πρώην πολιτικός κρατούμενος και μέλος του διοικητικού συμβουλίου του ΙΜΕΣΚ, δείχνει να εξηγεί σε σημαντικό βαθμό και την διατήρηση της θέσης τους καθώς και την έλλειψη πολιτική εμπειρίας από άλλες παρεμβάσεις.

²¹ Για μια συνολική επισκόπηση των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων στη μετακομμουνιστική Αλβανία βλέπε: Πέτιτεφ, Τζ. και Βίκερς, Μ., 1998, «Αλβανία: Από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα», Καστανιώτη, Αθήνα. Επίσης ενδιαφέρουσα είναι η συλλογή δημοσιευμάτων ενός εκ των πιο κριτικών φωνών στους κύκλους των πρώην πολιτικών κρατουμένων, με ενεργή δράση στο ζήτημα της διαχείρισης του κομμουνιστικού παρελθόντος, βλ.: Lubonja (1999).

ΕΣΤΙΑΖΟΝΤΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι παραπάνω εξελίξεις δεν θα μπορούσαν παρά να επηρεάσουν και το πεδίο του πολιτισμού. Η πολιτική αβεβαιότητα, το κοινωνικό χάος και η έλλειψη οικονομικών πόρων είχαν ως αποτέλεσμα να μην υπάρξει η παραμικρή επίσημη πολιτιστική δραστηριότητα. Ο λιγνιώδης ρυθμός των αλλαγών και η σχεδόν ολοκληρωτική ανατροπή των προκαθορισμένων αξιών του προηγούμενου συστήματος, οδήγησαν σε έναν βαθύ αποπροσανατολισμό την αλβανική κοινωνία. Στο πλαίσιο του νέου δημοκρατικού συστήματος καταργήθηκε κάθε νόμος και κώδικας συμπεριφοράς που προερχόταν από το κομμουνιστικό καθεστώς, χωρίς παράλληλα να προσφερθούν νέες, θετικές εναλλακτικές λύσεις, δημιουργώντας έτσι ένα κενό, το οποίο καλύπτονταν κυρίως από προσωπικές πρωτοβουλίες οι οποίες στηρίζονταν κατά βάση στη μίμηση δυτικών προτύπων, αλλά και τη παρουσία διεθνών οργανώσεων και ΜΚΟ (Πέτιφερ και Βίκερς 1998: 209-212). Επιπλέον, στο πλαίσιο της διαδικασίας ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού, τα πολιτιστικά ιδρύματα έπρεπε να εναρμονιστούν με τις αρχές της ελεύθερης αγοράς, διασφαλίζοντας τα ίδια την αυτάρκειά τους. Ωστόσο, παρά την κοινή πεποίθηση, η διαδικασία αυτή δεν φαίνεται να ακολουθήθηκε από τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις στο νομικό πλαίσιο, ενώ οι όποιες αλλαγές σημειώθηκαν, διατήρησαν σε σημαντικό βαθμό ενισχυμένο το ρόλο του κράτους, χαρακτηριστικό το οποίο παρατηρείται ακόμη και σήμερα, ενώ δεν κατάφεραν να προσφέρουν πόρους και τα κατάλληλα κίνητρα.

Από την άλλη, τα γεγονότα που σημειώθηκαν το 1997, η κατάρρευση δηλαδή του τραπεζικού συστήματος των λεγόμενων «πυραμίδων» και οι συνεπακόλουθες εμφύλιες συγκρούσεις, φαίνεται να συγκλόνισαν για μία ακόμη φορά την κοινωνικό-πολιτική και κυρίως οικονομική κατάσταση της χώρας, ενώ στο πεδίο του πολιτισμού, οι καταστροφές που σημειώθηκαν σε μνημεία και πολιτιστικά σύνολα,

επιδείνωσαν την υπάρχουσα κατάσταση, μετατρέποντας ουσιαστικά το τοπίο της χώρας σε πραγματικό ερείπιο²².

Γενικά μιλώντας, παρατηρεί κανείς ότι έως και πριν από μερικά χρόνια ο πολιτισμός δεν αποτελούσε μια από τις προτεραιότητες της εσωτερικής πολιτικής της χώρας²³. Η απουσία μιας ολοκληρωμένης και συνεκτικής πολιτικής για τον πολιτισμό, το εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό χρηματοδότησης του Υπουργείου Πολιτισμού, στο πλαίσιο του ετήσιου προϋπολογισμού της χώρας, σε συνδυασμό με την ανεπαρκή στελέχωση και την έλλειψη επαγγελματικής κατάρτισης των εργαζομένων στο Υπουργείο, δείχνουν να έχουν συμβάλει καθοριστικά στην εκτεταμένη στασιμότητα, περιορίζοντας την όποια δράση σε μια «ευκαιριακή» συνθήκη διατήρησης μιας προϋπάρχουσας κατάστασης (Berberi and Tummers 2015). Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, όμως, αν θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για προτεραιότητες στον πολιτισμό, αυτές φαίνεται να αφορούν από τη μία την εναρμόνιση της χώρας με ευρωπαϊκά πρότυπα και από την άλλη την ενίσχυση της εθνικής αυτοπεποίθησης και την πολιτιστική ανάπτυξη μέσα από την ανάδειξη και την συστηματική ενασχόληση με την εθνική πολιτιστική κληρονομιά (Council of Europe 2008: 18, 53-55).

Η αλήθεια είναι ότι μετά το 1990, η κομμουνιστική περίοδος φαίνεται σα να μην απασχολούσε πια κανέναν, ούτε τους ιθύνοντες του πολιτισμού, ούτε όμως και

²² Είναι αυτή ακριβώς η περίοδος όταν η Unesco παρενέβη συμπεριλαμβάνοντας τις πόλεις-μουσεία του στο Butrint και Gjirokaster στον Κατάλογο Παγκόσμιας Κληρονομιάς σε Κίνδυνο. Ωστόσο, και το διάστημα που ακολούθησε χαρακτηρίζεται από σημαντικά προβλήματα και σοβαρές ζημιές σε μνημεία και πολιτιστικά σύνολα, οι οποίες δείχνουν να οφείλονται σημαντικά στην έλλειψη σχεδιασμού στο πλαίσιο της ευρύτερης αστικής ανάπτυξης, αλλά κυρίως στην εκ προθέσεως καταστροφή τους – δεδομένης της «έκρηξης που σημειώθηκε στην αγορά ακινήτων». Σύμφωνα με το Ινστιτούτο Προστασίας Μνημείων, από το 1997 έως το 2006, εκτιμάται ότι καταστράφηκαν ολοσχερώς το 17 % των 2.564 εγγεγραμμένων μνημείων της χώρας στους καταλόγους εθνικών μνημείων, ενώ το 37%, υπέστησαν ζημιές ή καταστράφηκαν ολοσχερώς (Nikolli 2012).

²³ Όπως παρατηρούν οι Berberi και Tummers (2015), είναι μάλλον δύσκολο να μιλήσει κανείς για συστηματική ενασχόληση και ξεκάθαρη στρατηγική πολιτική στον πολιτισμό κατά την εν λόγω περίοδο, καθώς μόλις το 2000, το τότε Υπουργείο Πολιτισμού, Νεολαίας και Άθλησης δημοσίευσε για πρώτη φορά «Οδηγία για τη πολιτιστική πολιτική του αλβανικού κράτους». Αλλά και σε επόμενες δημοσιεύσεις του Υπουργείου, γίνεται φανερό ότι, πέραν του ότι γίνεται κάποια προσπάθεια συλλογής στοιχείων και τίθενται κάποιοι στόχοι, δεν υπάρχουν ουσιαστικές προτάσεις που να απαντούν στο «πώς», μέσα από συγκεκριμένες στρατηγικές χρηματοδότησης και τις απαραίτητες μεταρρυθμίσεις στο νομικό πλαίσιο, θα είναι τελικά δυνατό να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι (Berberi and Tummers 2015).

τους πολίτες, οι οποίοι, εστιάζοντας σε προσωπικές στρατηγικές επιβίωσης και διαπραγμάτευσης της θέσης τους στο παρόν, αρνούνταν να παραδεχτούν οποιαδήποτε σχέση μαζί του. Για τους περισσότερους ήταν σαν να μην υπήρξε ποτέ. Η όποια αναφορά στο «καθεστώς» περιοριζόταν μόνο στο να εξηγήσει μια προβληματική κατάσταση ή ενδεχομένως να δικαιολογήσει μια ιδιάζουσα συμπεριφορά. Ενώ λίγο αργότερα, η επίκληση της «μετάβασης», ήταν συχνά ένα στρατήγημα, τόσο σε κοινωνικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, για την αποφυγή αμφισημιών και αντιφάσεων στον λόγο τους για το πρόσφατο αυτό παρελθόν στη δημόσια σφαίρα (Pandolfi 2012: 347).

ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

Στην ανάλυση που ακολουθεί, λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία που έχει ο χρόνος, και συγκεκριμένα το πώς η χρονική απόσταση από τα γεγονότα επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα και οι ομάδες προσλαμβάνουν το πρόσφατο αυτό παρελθόν στο παρόν, παραθέτω τα διάφορα παραδείγματα που συγκεντρώθηκαν κατά την έρευνα, ακολουθώντας κατά βάση μια συμβατική χρονολογική και ιστορική σειρά, σε μια προσπάθεια να διερευνήσω το πώς το κομμουνιστικό παρελθόν και ιδίως χώροι, τόποι ή μνημεία, τα οποία ήταν στενά συνδεδεμένα με την προηγούμενη ιδεολογία, αγνοήθηκαν, αποσιωπήθηκαν, αποκαταστάθηκαν και ορισμένα από αυτά είτε βρίσκονται σε διαδικασία μουσειοποίησης είτε έχουν ήδη μουσειοποιηθεί.

Σκοπός μου είναι χαρτογραφήσω τις σημαντικότερες δημόσιες και ιδιωτικές πρωτοβουλίες για τη διατήρηση και μεταβίβαση της μνήμης της κομμουνιστικής περιόδου στην Αλβανία, εστιάζοντας κυρίως στο πότε, από ποιους, πώς (με ποια ατζέντα και με ποιες πηγές χρηματοδότησης), διαμορφώνονται αυτές οι κατά βάση μουσειακές πρακτικές, αλλά και το ποιες είναι οι μελλοντικές τους δυνατότητες. Η προσοχή μου επικεντρώνεται στην ευρύτερη περιοχή των Τιράνων, τόσο λόγω των χρονικών περιορισμών που έθετε η έρευνα, όσο και γιατί σε αυτή συναντά κανείς τις περισσότερες πρωτοβουλίες, τουλάχιστον σε κρατικό επίπεδο. Μοναδική εξαίρεση εδώ, αποτελεί η περίπτωση του Srac στη βόρεια Αλβανία, η οποία όμως επιλέχθηκε ακριβώς λόγω της ιδιαιτερότητας στη διαχειριστική του αρχή, η οποία και θα περιγραφεί.

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1990 - 1996

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ «BLOKU»

Το κτιριακό σύμπλεγμα όπου βρίσκονταν οι κατοικίες (τύπου Βίλα) της πρώην κομμουνιστικής ηγεσίας, το λεγόμενο «Bloku», αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση στην οποία σκιαγραφείται μια ευρεία γκάμα αντιδράσεων, τόσο από μεμονωμένα άτομα και ομάδες όσο και από ιδιωτικούς και κρατικούς φορείς που ανέλαβαν τη διαχείριση των εν λόγω κατοικιών μετά το 1990.

Τοποθετημένο στο κέντρο της πρωτεύουσας, το «Bloku», αποτελούσε ισχυρό σύμβολο εξουσίας και φόβου, λειτουργώντας ταυτόχρονα και ως η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους ενοίκους του και τους υπόλοιπους πολίτες των Τιράνων. Ο Lubonja (2007: 11- 31), σε μια πολύ ενδιαφέρουσα περιγραφή της ιστορίας της εν λόγω περιοχής, το περιγράφει χαρακτηριστικά και ως έναν

«στερεό κύβο, ερμητικά κλειστό, αδιαφανή και απόλυτα απομονωμένο»,

το οποίο έμοιαζε με

«μια μαύρη τρύπα στο κέντρο της πόλης, που γέμιζαν με τη φαντασία τους [...] τόσο εκείνοι που ήθελαν και λάτρευαν το καθεστώς, όσο και εκείνοι που το μισούσαν».

Τα γεγονότα που ακολούθησαν, τον Φεβρουάριο του 1991 –οι απόπειρες επιθέσεων στα μέλη της ηγεσίας αλλά και οι συνολικές καταστροφές που προκλήθηκαν στην περιοχή από το αγανακτισμένο πλήθος, φαίνεται να μετέτρεψαν την περιοχή αυτή «από κέντρο εξουσίας, σε κέντρο μίσους των πολιτών» (Lubonja 2007: 17).

Ωστόσο, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η περιοχή αυτή μεταλλάχθηκε με γρήγορους ρυθμούς σε ένα από τα πιο ακριβά και δημοφιλή κέντρα διασκέδασης της πόλης, με πολλών ειδών διαφορετικά καφέ, μπαρ και νυχτερινά κέντρα, όπου ηχούσε δυνατά η άλλοτε απαγορευμένη δυτική μουσική. Ταυτόχρονα, αποτελούσε και ένα καθιερωμένο σημείο συνάντησης, όπου, αν για τους

μεγαλύτερους που το γνώριζαν, το σημείο συνάντησής τους ήταν «η Βίλα του Enver», για τους νεότερους ηλικιακά ήταν το «American Bank» ή κάποιο «στέκι» της περιοχής (Lubonja 2007: 29).

Με την πάροδο του χρόνου, όλο και λιγότεροι νεαροί επισκέπτες μπορούσαν να έχουν σαφείς αναφορές από την περιοχή, αγνοώντας ουσιαστικά κάθε συμβολισμό που αυτό αντλούσε από το κομμουνιστικό του παρελθόν. Καθώς η περιοχή άλλαζε, νέα κτίρια αντικαθιστούσαν τις παλιές μονοκατοικίες, ενώ οι ήδη υπάρχουσες, δεν τραβούσαν καν την προσοχή των περαστικών ή των νέων θαμώνων τους. Όλο και πιο σπάνια ευρισκόμενος κάποιος στην περιοχή μπορούσε να τη δει με ιστορικούς όρους, ενώ ανάμεσα στα νέα κτήρια που είχαν αντικαταστήσει τις παλιές κατοικίες, δεν υπήρχε πια καμία λεκτική ή φραστική αναφορά στην ιστορία του παρελθόντος, καθώς όλα είχαν αποσιωπηθεί.

Ιδωμένο με όρους Macdonald, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως μια «πράξη βεβήλωσης» και «απαξίωσης» της αρχικής του χρήσης. Η αδιαφορία και η έλλειψη ενδιαφέροντος όσων σύχναζαν και έκαναν καθημερινή χρήση των άλλοτε κατοικιών της ηγεσίας του κομμουνιστικού κόμματος, μετέτρεψαν την αρχική περιέργεια και την ανάγκη για πρόσβαση σε αυτή την απαγορευμένη ζώνη, σε μια πράξη «απομυθοποίησης» της άλλοτε «φανταχτερής» ιστορίας που το συνόδευε.

Η ονομασία της περιοχής παραμένει έως και σήμερα «Blloku» - αν και για άλλους είναι το «ish-blloku» (πρώην – blloku). Αν υπάρχει κάτι που διατηρήθηκε ανέπαφο, παρά τη φθορά του χρόνου, αυτό είναι η πρώην κατοικία του Enver Hoxha στο κεντρικότερο σημείο της περιοχής, το οποίο όμως ελάχιστοι γνωρίζουν. Παρά τις διάφορες καλλιτεχνικές προσπάθειες που σημειώθηκαν τα τελευταία χρόνια, ώστε το κτήριο αυτό να ανοίξει για το κοινό ως εκθεσιακός χώρος, παραμένει κλειστό, ενώ, σύμφωνα με συνεντευξιαζόμενο από το Υπουργείο Πολιτισμού, αναμένεται να μετατραπεί σύντομα σε μουσείο, χωρίς ωστόσο να αναφερθούν περαιτέρω λεπτομέρειες.

εικ. 8. Πρόσψη της οικίας του Enver Hoxha στην περιοχή Blloku.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1996 - 2012

ΕΘΝΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ

Η παραπάνω περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί και ως μια αντίδραση που εφορμάται κυρίως από τον πυρετό της λεγόμενης «νέας εποχής», στην οποία μετέβη η Αλβανία στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Παράλληλα, όμως, ως η πρώτη κρατική πρωτοβουλία η οποία ασχολείται με το κομμουνιστικό παρελθόν της χώρας, μπορεί να θεωρηθεί η δημιουργία της μόνιμης έκθεσης **Pavijoni i Genocidit» (Το περίπτερο της Γενοκτονίας)**, η οποία εγκαινιάστηκε τον Μάιο του 1996 στον δεύτερο όροφο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου Τιράνων, και αναπαρίστανε τη λεγόμενη «σκοτεινή πλευρά του καθεστώτος». Σύμφωνα με τους συνεντευξιαζόμενους, η συγκρότηση των συλλογών της, είχε βασιστεί κυρίως σε καθημερινά αντικείμενα πρώην πολιτικών κρατουμένων, τα οποία ως επί το πλείστον προσφέρθηκαν στο μουσείο ως δωρεά από τους ίδιους ή τις οικογένειές τους. Επίσης, συμπεριλαμβάνονταν και υλικά τεκμήρια από όλους τους τόπους εξορίας ή κράτησης της χώρας, καθώς και πολλά χειρόγραφα και άλλα επίσημα έγγραφα, τα οποία συγκεντρώθηκαν από τα αρχεία του Υπουργείου Εσωτερικών.

εικ. 9. Λεπτομέρεια από τις προθήκες της έκθεσης, όπου πέρα από τα χειρόγραφα, δίνονται και οπτικά ντοκουμέντα με στιγμιότυπα από τις δίκες πολιτικών κρατουμένων.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πολιτικές αναπαράστασης του μουσείου δεν είχαν αλλάξει ουσιαστικά μετά το 1990 –είχε μόνο αποσυρθεί η έκθεση που αφορούσε την περίοδο «οικοδόμησης της σοσιαλιστικής κοινωνίας», εξαιτίας βέβαια της σαφούς ιδεολογικής της τοποθέτησης. Έτσι, η απόφαση για τη δημιουργία της εν λόγω έκθεσης, τη δεδομένη χρονική στιγμή, περισσότερο από μια προσπάθεια μουσειολογικής προσέγγισης της κομμουνιστικής περιόδου, δείχνει να σχετίζεται με την ευρύτερη πολιτική απόφαση του τότε κυβερνώντος Δημοκρατικού Κόμματος (PD), για «εκκαθάριση» και απόδοση δικαιοσύνης σε όσους φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν και εκτελέστηκαν στο όνομα της Δημοκρατίας²⁴.

Μέσα από τις αφηγήσεις των ίδιων των υλικών μαρτυριών, η έκθεση αυτή αναδεικνυε τα εγκλήματα που είχε διαπράξει το κομμουνιστικό κράτος, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσε έναν δημόσιο τόπο για τη διατήρηση της μνήμης αυτών των θυμάτων. Ωστόσο, το 2009 η έκθεση έκλεισε για να ανοίξει εκ νέου το Μάρτιο του 2012, ως **Pavijoni i Persekutimit Komunist (Περίπτερο των Κομμουνιστικών Διώξεων)**²⁵. Ερωτώμενοι για τους λόγους που οδήγησαν σε αυτή την αλλαγή, τόσο ο διευθυντής του μουσείου, όσο και οι επιμελητές της έκθεσης, ανέφεραν ότι αυτή προέκυψε στο πλαίσιο μιας συνολικής προσπάθειας επαναπροσδιορισμού των μόνιμων εκθέσεων και διευθέτησης της αρχιτεκτονικής του χώρου στο μουσείο, χωρίς, βέβαια, να δοθούν περαιτέρω διευκρινίσεις, παρά την επιμονή μου ως προς αυτή τη κατεύθυνση.

²⁴ Ο διευθυντής του ΙΜΕΣΚ, μέσα από μια συνολική επισκόπηση της αντιμετώπισης του παρελθόντος από το σύγχρονο αλβανικό κράτος, επεσήμανε ότι “παραδόξως”, η Αλβανία ήδη από πολύ νωρίς, έλαβε κάποια σημαντικά νομικά μέτρα ως προς αυτή την κατεύθυνση, αναφέροντας έτσι τη δημιουργία της “Επιτροπής Εκκαθάρισης της Εικόνας” το 1994, η οποία ήταν υπεύθυνη για τον έλεγχο του βαθμού συνέργειας και συμπερίληψης κάθε αλβανού πολίτη που επιθυμούσε να ακολουθήσει πολιτική καριέρα. Παρά τη δυναμική αυτής της προσπάθειας, η οποία έφτασε στο αποκορύφωμά της το 1996, αυτή διεκόπη οριστικά από τα γεγονότα που ακολούθησαν το 1997. Το ζήτημα της νομικής δικαιοσύνης φαίνεται να είναι καθοριστικός παράγοντας στην συζήτηση για την αντιμετώπιση του πρόσφατου αυτού παρελθόντος, ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη τη δυσκολία διερεύνησης του παρόντος με αυτούς τους όρους, οι όποιες αναφορές, περιορίζονται στα δεδομένα που προέκυψαν από τις συνεντεύξεις.

²⁵ Ο ιστότοπος όπου περιγράφεται η έκθεση των κομμουνιστικών διώξεων στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.mhk.gov.al/?portfolio=pavijoni-i-terrorit-komunist> (τελευταία επίσκεψη 29.04.2016)

εικ. 10. Πανοραμική εικόνα της έκθεσης, Εθνικό και Ιστορικό Μουσείο Τυράνων.

Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην εν λόγω έκθεση, αναφέρθηκε ότι αυτή παραμένει στον δεύτερο όροφο, ενώ παρά τον περιορισμένο χώρο που καταλαμβάνει, συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο, οι συλλογές²⁶ της έχουν εμπλουτιστεί με νέα αντικείμενα, αλλά και πλούσιο φωτογραφικό και αρχειακό υλικό²⁷. Επιπλέον, οι ενότητες της αυξήθηκαν, ενώ ο χρονικός ορίζοντας στον οποίο αυτές αναφέρονται έχει διευρυνθεί, φτάνοντας έως και τα γεγονότα που σημειώθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Γενικά μιλώντας, πρόκειται για μια αφηγηματική έκθεση, η οποία διατηρεί σε σημαντικό βαθμό τον διδακτικό χαρακτήρα των παραδοσιακών εκθέσεων, ενώ τα ιστορικά τεκμήρια και οι φωτογραφίες που παρουσιάζονται σε αυτή υπόσχονται να αφηγηθούν την αντικειμενική αλήθεια της ιστορίας, μη

²⁶ Όπως μου εξήγησε ένας από τους επιμελητές της έκθεσης, το οποίο μάλιστα υποστηρίζει και ο διευθυντής του ΙΜΕΣΚ, η συλλογή αυτών των αντικειμένων υπήρξε ιδιαίτερα δύσκολη υπόθεση, καθώς η έλλειψη καταγραφής και αρχειοθέτησης όσων προσωπικών αντικειμένων είχαν κατασχεθεί από τις Αστυνομικές Αρχές της εποχής κατά τη σύλληψη τους, αλλά και η δυσκολία μεταφοράς τους, κατά την αποφυλάκιση τους, δεν επιτρέπει ακόμη και σήμερα την τεκμηρίωσή τους, κυρίως, όμως, εγείρει σοβαρά ζητήματα ως προς την αυθεντικότητά τους. Επίσης σημαντικά είναι τα αντικείμενα που μπόρεσαν να συγκεντρώσουν οι επιμελητές από τα ίδια τα σωφρονιστικά ιδρύματα και τα οποία αφορούν τόσο σε προσωπικά αντικείμενα κρατουμένων – χωρίς ωστόσο αυτά να μπορούν να ταυτοποιηθούν, όσο και σε αντικείμενα και όργανα βασανιστηρίων τα οποία λέγεται ότι χρησιμοποιήθηκαν την εν λόγω περίοδο.

²⁷ Σε ό, τι αφορά στην χρήση του αρχειακού υλικού, κυρίως σε δικαστικές αποφάσεις και κατηγορίες που ακολουθούσαν οι συλλήψεις, γίνεται φανερό η δυσκολία που αντιμετώπισαν ως προς την πρόσβαση στα αρχεία του υπουργείου εσωτερικών και η έλλειψη συνεργασίας και διαφάνειας σε επίπεδο θεσμών, γεγονός το οποίο φαίνεται να σχετίζεται και με την έντονη αμφισβησία που επικρατεί στην Αλβανία ως προς την νομική διευθέτηση του ζητήματος.

ενθαρρύνοντας, ωστόσο, την προσωπική εμπλοκή του επισκέπτη. Η δομή της διαρθρώνεται σε θεματικές ενότητες οι οποίες, τόσο εννοιολογικά, όσο και χωροταξικά αποτυπώνονται εμφανώς στον χώρο. Πιο συγκεκριμένα, η κάθε ενότητα παρουσιάζεται μέσα από μεγάλες προθήκες που διαδέχονται η μία την άλλη με χρονολογική σειρά, αποτυπώνοντας τόσο κοινωνικο-πολιτικές αλλαγές της περιόδου, όσο και τη σταδιακή κλιμάκωση της βίας του καθεστώτος.

Ήδη από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι είναι μάλλον δύσκολο να μιλήσει κανείς για μια σύγχρονη μουσειολογική προσέγγιση του θέματος, ωστόσο η εικαστική παρέμβαση από ομάδα φοιτητών της Σχολής Καλών Τεχνών των Τιράνων, έδειχνε να προκαλεί δημιουργικά στο χώρο, εγείροντας ερωτήματα, προβληματίζοντας και επιτρέποντας την νοητική και συναισθηματική εμπλοκή του επισκέπτη ανάλογα με τις εμπειρίες του.

εικ. 11. Λεπτομέρειες από την εικαστική παρέμβαση των φοιτητών της Σχολής Καλών Τεχνών.

Η έκθεση αυτή συνοδεύεται και από ένα πολυσέλιδο λεύκωμα στο οποίο παρατίθεται το φωτογραφικό και αρχειακό υλικό της. Ενδεικτική εδώ είναι η εισαγωγή του πρώην διευθυντή του μουσείου, Luan Maltezi, στην οποία καταλήγει γράφοντας ότι:

«Η έκδοση του βιβλίου *Η κομμουνιστική τρομοκρατία στην Αλβανία*, στοχεύει στο να κρατήσει ζωντανή αυτή τη βαριά σελίδα της εθνικής μας ιστορίας στη μνήμη των Αλβανών του σήμερα και των μελλοντικών μας γενεών. Εκδίδεται ως ένδειξη σεβασμού για να τιμήσει τα θύματα που έπεσαν στην κόλαση των φυλακών και των τρομακτικών κομμουνιστικών

στρατοπέδων, εκεί όπου συνθλίβονταν και γίνονταν αντικείμενο ανελέητης εκμετάλλευσης μέχρι την τελευταία σταγόνα του αίματός τους».

Το απόσπασμα αυτό κάνει σαφή την τοποθέτηση του συγγραφέα και βρίσκω ότι περιγράφει σε σημαντικό βαθμό και το σκοπό της έκθεσης. Ωστόσο, πιστεύω ότι αναφέρεται περισσότερο στο περιεχόμενο της πρώτης έκθεσης, έτσι τουλάχιστον όπως αυτή μου περιγράφηκε κατά την επίσκεψή μου στο μουσείο. Ήδη από την νέα της ονομασία, η δεύτερη εκδοχή της, κάνει φανερό μια λιγότερο συναισθηματικά φορτισμένη απόδοση της ιστορίας, η οποία, αντίθετα προς τον όρο «γενοκτονία» που χρησιμοποιήθηκε κατά την προηγούμενη περίοδο λειτουργίας της (1996-2009), αποσκοπεί σε μια διευρυμένη θεώρηση των «διώξεων» της εν λόγω περιόδου, οι οποίες δεν περιορίζονται μόνο στα εγκλήματα κατά των αντιφρονούντων, αλλά αναφέρονται και σε στενούς συνεργάτες ή μέλη της κομμουνιστικής ηγεσίας, ακόμη και σε ειδικές κοινωνικές ομάδες όπως γυναίκες, πολιτικούς ακτιβιστές και διανοούμενους της εποχής.

Ήδη από τα παραπάνω παρατηρείται μια σταδιακή μετάβαση προς μια πιο συνολική θεώρηση του πρόσφατου αυτού παρελθόντος, η οποία κάνει φανερό την ανάγκη παρουσίασης του φαινομένου των διώξεων στην ολότητά του (πρβλ. Πάντζου 2010), προσεγγίζοντάς το και ως όχημα για τη σκιαγράφηση της νεώτερης πολιτικής ιστορίας της Αλβανίας. Σύμφωνα με τους επιμελητές, γίνεται ήδη προσπάθεια να εμπλουτιστεί η παρούσα έκθεση και με άλλα υλικά και άυλα στοιχεία που έχουν σχέση με τους τόπους κράτησης εν γένει, αλλά και να ενταχθούν σε αυτή οι συγκεντρωμένες γραπτές και προφορικές μαρτυρίες (οι οποίες αυτή τη στιγμή είναι διαθέσιμες σε ηλεκτρονική μορφή). Αν αυτό συνδυαστεί με μια συνολική αναθεώρηση – εκσυγχρονισμό των πολιτικών αναπαράστασης του μουσείου, η μόνιμη αυτή έκθεση θα μπορούσε, να λάβει έναν συμφιλιακό χαρακτήρα, λειτουργώντας έτσι διαμεσολαβητικά στην ευρύτερη συζήτηση για τη μνήμη αυτής της περιόδου.

Ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί και η περίπτωση της φυλακής του Srac, «Burgu I Spacit», το οποίο χτίστηκε το 1968 στη περιοχή της Mirdita στη βόρεια Αλβανία, σύμφωνα με το πρότυπο των σταλινικών γκουλάγκ, συνδυάζοντας τις σκληρές φυσικές συνθήκες με την καταναγκαστική εργασία στα ορυχεία. Οι απάνθρωπες συνθήκες του ορυχείου και το υψηλό κύρος ορισμένων πολιτικών κρατουμένων, στη πλειονότητά τους διανοουμένων, έδωσε στο μέρος αυτό μεγάλο συμβολικό βάρος, ενώ ένα επεισόδιο αντίστασης που σημειώθηκε από 21 έως 23 Μαΐου του 1973, όταν οι κρατούμενοι πήραν τον έλεγχο της φυλακής μέσω μιας γενικής εξέγερσης, μετέτρεψε τη φυλακή του Srac σε «ακρογωνιαίο λίθο της αλβανικής συλλογικής μνήμης», όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν μέλη και υποστηρικτές της οργάνωσης CHwB²⁸.

εικ. 12. Πρόσοψη της φυλακής του Srac (Burgu I Spacit) στη Βόρεια Αλβανία .

²⁸ Πρόκειται για τη σουηδική οργάνωση «Πολιτιστική Κληρονομιά χωρίς Σύνορα», η οποία έχει αναλάβει σημαντικό ρόλο τα τελευταία χρόνια στην υλοποίηση του έργου, χρηματοδοτώντας ταυτόχρονα πρωτοβουλίες ως προς αυτή την κατεύθυνση. Για περισσότερα σχετικά με την οργάνωση και τη δραστηριότητά της στην Αλβανία, βλ.: <http://chwb.org/albania/> (τελευταία επίσκεψη 24.04.2016). Ως προς τους υποστηρικτές αυτής της προσπάθειας, αναφέρομαι κυρίως στον πρώην πολιτικό κρατούμενο και αναλυτή, Fatos Lubonja, ο οποίος έχει μεγάλη επιρροή στην ευρύτερη συζήτηση, ενώ φέρει και προσωπική εμπειρία των συνθηκών κράτησης καθώς κρατούνταν εκεί για χρόνια. Ενδεικτική της συζήτησης, είναι και η πρόσφατη τηλεοπτική εκπομπή «Në tempull: Sraci και η μνήμη του κομμουνισμού», η οποία παρουσιάστηκε στον τηλεοπτικό σταθμό News24, στις 08.01.2016. Για περισσότερα βλέπε: <https://www.youtube.com/watch?v=dG2CCf8SK6s> (τελευταία επίσκεψη 28.04.2016).

Οι εξελίξεις που σημειώθηκαν τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1990 οδήγησαν αρχικά στο κλείσιμο των ορυχείων και στη συνέχεια στο σταδιακό κλείσιμο ολόκληρου του κτηριακού συγκροτήματος, το οποίο εγκαταλείφθηκε οριστικά το 1995. Έκτοτε, ο χώρος αφέθηκε στη φθορά του χρόνου, ενώ οι ληστείες και οι συνεχείς αλλοιώσεις το υποβάθμισαν τελείως. Τον Δεκέμβριο του 2007, με την υπ' αριθμό 656/05.12.2007 Απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, το «Burgu I Spacit» κηρύχθηκε Πολιτιστικό Μνημείο Δεύτερης Κατηγορίας,

«ως αντιπροσωπευτικό αντικείμενο της κομμουνιστικής περιόδου σε σχέση με την κακομεταχείριση της ανθρώπινης ύπαρξης, καθώς επίσης και ως πολιτικό μνημείο, ενδεικτικό της κομμουνιστικής βίας».

Αργότερα, το 2009, το Εθνικό Συμβούλιο Αποκατάστασης Μνημείων, αποφάσισε την αναστήλωση και τη μετατροπή του σε «Μουσείο», ενώ το 2015 το Υπουργείο Πολιτισμού με την υπ' αριθμό 241/23.06.2015 Απόφαση, προχώρησε στον χαρακτηρισμό του ως «Προστατευόμενη Περιοχή».

Παρά τη νομική τους σημασία, η οποία και δεν δύναται να αναλυθεί στο παρόν, οι διαδοχικές αυτές αποφάσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές καθώς αναδεικνύουν την ευαισθητοποίηση και ανανέωση του κρατικού και δημόσιου ενδιαφέροντος για το ζήτημα. Ωστόσο, και παρά τις χρόνιες προσπάθειες ως προς αυτή την κατεύθυνση, το «Burgu I Spacit» παραμένει ακόμη και σήμερα ένα έργο το οποίο δεν έχει υλοποιηθεί.

Σύμφωνα με συνεντευξιζόμενο από το Υπουργείο Πολιτισμού, ο βασικός λόγος για την μεγάλη αυτή καθυστέρηση του έργου, δείχνει να είναι οικονομικός, καθώς το φυσικό μέγεθός του (συγκρότημα κτηρίων), σε συνδυασμό με την φθορά που αυτό έχει υποστεί συνολικά, απαιτούν ένα τεράστιο αριθμό κεφαλαίων, έτσι ώστε να μπορέσει να αποκατασταθεί και να μουσειοποιηθεί. Επιπλέον, ο ίδιος αναφέρθηκε στη γεωγραφική θέση, τονίζοντας ότι η έλλειψη οδικών και οικιστικών δικτύων στη γύρω περιοχή, δυσκολεύει τόσο την διαδικασία των εργασιών όσο και την μετέπειτα διαχείρισή του, ενώ εγείρονται και ζητήματα που αφορούν στην προσβασιμότητα των επισκεπτών στο χώρο καθώς και την φιλοξενία τους εκεί. Παρόλ' αυτά, όμως, σύμφωνα με τον ίδιο, το έργο βρίσκεται στις άμεσες

προτεραιότητες του Υπουργείου και αναμένεται να ξεκινήσουν σύντομα οι εργασίες για τη μουσειοποίησή του.

Από την άλλη, υποστηρικτές και μέλη της οργάνωσης CHwB, οι οποίοι έχουν αναλάβει σημαντικό ρόλο στην εν λόγω δράση τα τελευταία χρόνια, υιοθετώντας μια πιο κριτική στάση, εφιστούν την προσοχή, τονίζοντας κυρίως ζητήματα έλλειψης ανοιχτού και εποικοδομητικού δημόσιου διαλόγου στη συνολική συζήτηση για τη μνήμη του πρόσφατου παρελθόντος στην Αλβανία. Εστιάζοντας στην περίπτωση του Srac, με την υποστήριξη της ICSC (International Coalition of Sites of Conscience), τα μέλη της οργάνωσης ξεκίνησαν το 2014 το πρόγραμμα *Ανταλλάσσουμε εμπειρίες, σχηματίζουμε το μέλλον: Διάλογοι για το Srac*, με στόχο την δημιουργία μιας πλατφόρμας, με άτομα διαφόρων ειδικοτήτων και ενδιαφερόντων, η οποία, όπως υποστηρίζουν, θα διευκολύνει την ανταλλαγή σχετικών με το θέμα πληροφοριών και θα συντονίζει τις δραστηριότητες για την τελική υλοποίηση του έργου²⁹. Σκοπός του εν λόγω έργου είναι η καταπολέμηση της λήθης και η μετατροπή του Srac σε «τόπο μνήμης» για τις φρικτές αυθαιρεσίες εις βάρος των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά τη διάρκεια του καθεστώτος, τονίζοντας ταυτόχρονα και την εκπαιδευτική και τη τουριστική του διάσταση.

Όπως υποστήριξαν και τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου του ΙΜΕΣΚ, όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, προκύπτει η ανάγκη καταπολέμησης της λήθης μέσω της συλλογής προφορικών μαρτυριών από πρώην πολιτικούς κρατούμενους ή από άλλες κοινωνικές ομάδες που έζησαν από μια μη προνομιούχα θέση το προηγούμενο καθεστώς. Καθώς απομακρυνόμαστε χρονικά από τα γεγονότα και όλο και περισσότεροι άνθρωποι χάνουν τη ζωή τους από φυσικά αίτια, η διατήρηση της μνήμης τους αποτελεί μια πάγια πρόκληση στην γενικότερη συζήτηση για τη διαχείριση του πρόσφατου αυτού παρελθόντος στην Αλβανία.

Η περίπτωση του Srac είναι πράγματι μια πολύπλοκη αλλά και πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση η οποία σίγουρα δεν μπορεί να αναλυθεί σε βάθος στο πλαίσιο του

²⁹ Για περισσότερα σχετικά με το πρόγραμμα, αλλά και την πλατφόρμα που έχουν δημιουργήσει τα μέλη της οργάνωσης σχετικά με το Srac, βλέπε: <https://spacdialog.org>

παρόντος. Ωστόσο, αυτό που θα ήθελα να παρατηρήσω είναι ότι, πέραν του ότι κάνει φανερή την ευαισθητοποίηση και ανανέωση του κρατικού και δημόσιου ενδιαφέροντος για το θέμα, αποτελεί ταυτόχρονα τη μόνη ίσως περίπτωση στην οποία βρίσκει κανείς μια προσπάθεια συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών δρώντων, η οποία, παρά τις διαφορετικές θέσεις τους, δείχνει να επιβεβαιώνει μια γενικότερη συναίνεση μεταξύ τους, όπως αναφέρθηκε και από τους συνεντευξιζόμενους. Ωστόσο, θα ήθελα να παρατηρήσω εδώ, ότι πολλές φορές το ίδιο το καθεστώς προστασίας των υλικών στοιχείων του κομμουνιστικού παρελθόντος, σε συνδυασμό με τον ενισχυμένο ρόλο του κράτους σύμφωνα με το ισχύον νομικό και θεσμικό πλαίσιο της Αλβανίας για την διαχείριση και προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς, δείχνει να μην ενθαρρύνει ιδιαίτερα την ανάπτυξη ιδιωτικών πρωτοβουλιών οι οποίες θα ενεργούν ανεξάρτητα από την σφαίρα επιρροής του κράτους. Αυτή η υπόθεση δείχνει να εξηγεί σε σημαντικό βαθμό τον πολλές φορές «αναγκαστικό διάλογο» που παρατηρείται μεταξύ θεσμικών φορέων και της κοινωνίας των πολιτών ή των μεμονωμένων ατόμων που δραστηριοποιούνται στον χώρο. Παρόλ' αυτά, λαμβάνοντας υπόψη και παραδείγματα εκτός της Αλβανίας, όπως είναι, τηρουμένων των αναλογιών, και αυτό του Μουσείου Πολιτικών Εξόριστων του Άη Στράτη στην Αθήνα, το οποίο σύμφωνα με συνεντευξιζόμενο από το CHWB, αποτελεί ένα ενδιαφέρον πρότυπο έργο, γίνεται φανερό ότι μόνο μέσα από συντονισμένες προσπάθειες ενδέχεται κάποια στιγμή να επιτευχθεί η λεγόμενη «εθνική συμφιλίωση» (πρβλ. Πάντζου 2010).

εικ. 13. *Burgu I Sracit*: Περιβάλλον χώρος της φυλακής του Srac στη περιοχή Miridita της Αλβανίας.

PIRAMIDA

Η αποκαλούμενη Piramida (Πυραμίδα) αναφέρεται στο «Μουσείο του Enver Hoxha»³⁰ το οποίο χτίστηκε το 1988 (τρία χρόνια μετά το θάνατό του) προς τιμήν του έργου και της συμβολής του εν όσω ζούσε. Σχεδιασμένο το 1985 από την κόρη του Hoxha, Pranvera Kolaneci και το σύζυγο της Klement Kolaneci –διακεκριμένους αρχιτέκτονες της εποχής- το εν λόγω κτήριο διαφέρει ουσιαστικά από οποιοδήποτε άλλο κτήριο της μεταπολεμικής περιόδου. Ιδωμένο από τα πάνω, προτείνεται ως ένας «νέος γεωμετρικός ορισμός του αετού», ενώ από την οπτική των περαστικών, δείχνει να μοιάζει με «μια αιγυπτιακή πυραμίδα που έχει ανοίξει τα “φτερά” της» (Hoxha 2014: 383)³¹. Τα ιδιαίτερα αυτά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά, καθώς και η τοποθεσία του στο κέντρο των Τιράνων, έχουν μετατρέψει κυριολεκτικά την Piramida σε σημείο αναφοράς της πόλης, ενώ όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, το συναντά κανείς σε τουριστικά σποτ και ταξιδιωτικούς οδηγούς ή ακόμη και σε αφίσες προώθησης εκδηλώσεων εσωτερικής κατανάλωσης.

εικ. 14. Αφίσα από το τριήμερο εκπαιδευτικό σεμινάριο νέων που διοργανώθηκε στη πόλη των Τιράνων σχετικά με τις εξελίξεις στο πεδίο των startup και διεθνώς.

³⁰ «Ακριβώς όπως ένα μαυσωλείο, απαιτούσε μια ειδική ερμηνεία - μια αισθητική ερμηνεία, στην υπηρεσία της σύνοψης του έργου του ως πολεμιστής / ηγέτης και στρατηγός της οικοδόμησης του σοσιαλισμού» (Hoxha 2014: 383).

³¹ Η αρχιτεκτονική αυτή πρόταση, σε συνέχεια της μεταστροφής στην αρχιτεκτονική αισθητική που παρατηρήθηκε τη δεκαετία του 1970 και 1980 στην Αλβανία, δείχνει, να εναρμονίζεται με το «παράδοξο αίτημα» της δεκαετίας του 1950, σύμφωνα με την οποία η αρχιτεκτονική έπρεπε: «να έχει σοσιαλιστικό περιεχόμενο και εθνική μορφή» (Hoxha 2014: 379-380; Faja 2008: 14).

Ιδωμένο ιστορικά, όπως και στην περίπτωση του Blloku, η αποσιώπηση της αρχικής του λειτουργίας ως μουσείου του Hoxha, κυρίως τα πρώτα χρόνια μετά την πτώσης του καθεστώτος και η σύνδεση του με έναν τόπο παιχνιδιού για τα μικρά παιδιά αλλά και σημείο συνάντησης για τους ενήλικες (Likmeta 2011), οδήγησαν στην «ουδετεροποίησή» του και την ένταξη του χώρου στην καθημερινή ζωή των πολιτών. Ταυτόχρονα οι ετερόκλητες χρήσεις του κτηρίου –ως Πολιτιστικό Κέντρο, εκθεσιακός χώρος με εμπορικό χαρακτήρα, τόπος συναυλιών διαφόρων συγκροτημάτων, χώρος φιλοξενίας μέσων ενημέρωσης, χώρος εστίασης και μαζικής διασκέδασης κτλ.- οδήγησαν στην σταδιακή «απομυθοποίησή» του και την απαξίωση της αρχικής του χρήσης. Ωστόσο, η «ξαφνική» απόφαση του Πρωθυπουργού Sali Berisha το 2010, για την κατεδάφιση και την αντικατάστασή του από τη νέα Βουλή της Αλβανίας πυροδότησε την κοινή γνώμη, προκαλώντας έντονες και πολλαπλές αντιδράσεις, τόσο από τους πολίτες και την κοινωνία των πολιτών, όσο και από την τότε αξιωματική αντιπολίτευση. Βασικά επιχειρήματα όσων υποστήριζαν την κατεδάφισή του ήταν η «συμβολική» και πρακτική, δεδομένης της καταλληλότητας της τοποθεσίας αυτής για την ανοικοδόμηση ενός «ναού της δημοκρατίας», η οποία θα συμβάδιζε μάλιστα με το ευρωπαϊκό όραμα της Αλβανίας. Από την άλλη, όσοι εναντιώθηκαν στην απόφαση αυτή, αναφέρονταν κυρίως στα ιστορικά και αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά που αυτό φέρει, ενώ ως προς την ιδεολογική διάσταση θεώρησαν ότι η Piramida θα πρέπει να διατηρηθεί ως «μνημείο συλλογικής μνήμης» των Αλβανών. Η έντονη πολιτική διάσταση που έλαβε το ζήτημα στη δημόσια σφαίρα έκανε φανερό, μεταξύ άλλων, και το πολιτικό κόστος κάθε παράταξης ως προς την εκάστοτε απόφαση, αλλά και συνολικά για τη διαχείριση της κομμουνιστικής κληρονομιάς.

εικ. 15. Πρόσοψη της Πυραμίδας, από τον Gert Deda: πρόκειται για μια από τις εικόνες που προκρίθηκαν στον διαγωνισμό #ColoursofAlbania, μια πρωτοβουλία του Υπουργείου Εξωτερικών της Αλβανίας, σε συνεργασία με την Νορβηγική Πρεσβεία και το Βρετανικό Συμβούλιο.

Παρά, όμως, τον αμφίσημο χαρακτήρα της, θεωρώ ότι η ευρύτερη δημόσια συζήτηση που αναπτύχθηκε για το ζήτημα κατά την εν λόγω περίοδο, λειτούργησε ως σημείο στροφής για τη κοινή γνώμη, καθώς ήταν η πρώτη φορά που οι πολίτες της χώρας κλήθηκαν να επαναπροσδιορίσουν την υλικότητα των σημείων του κομμουνιστικού παρελθόντος. Μέχρι και εκείνη τη στιγμή, κανείς πολίτης στη χώρα δεν έδειχνε να προσεγγίζει τα «αντικείμενα» αυτά με ιστορικούς και ιδεολογικούς όρους, ενώ οι όποιες κρατικές πρωτοβουλίες ως προς αυτή την κατεύθυνση (μεταξύ τους και οι προαναφερθείσες) δεν έδειχναν να απασχολούν την επικαιρότητα.

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2013 – ΣΗΜΕΡΑ

Το 2013, αμέσως μετά από τις κοινοβουλευτικές εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στη χώρα, το Υπουργείο Πολιτισμού στην επίσημη ανακοίνωση της πολιτιστικής πολιτικής που επρόκειτο να ακολουθήσει, έθεσε ως μία από τις προτεραιότητές του, τη διαχείριση της «κομμουνιστικής κληρονομιάς». Τα παραδείγματα που ακολουθούν αναφέρονται ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο δράσης.

BUNK'ART

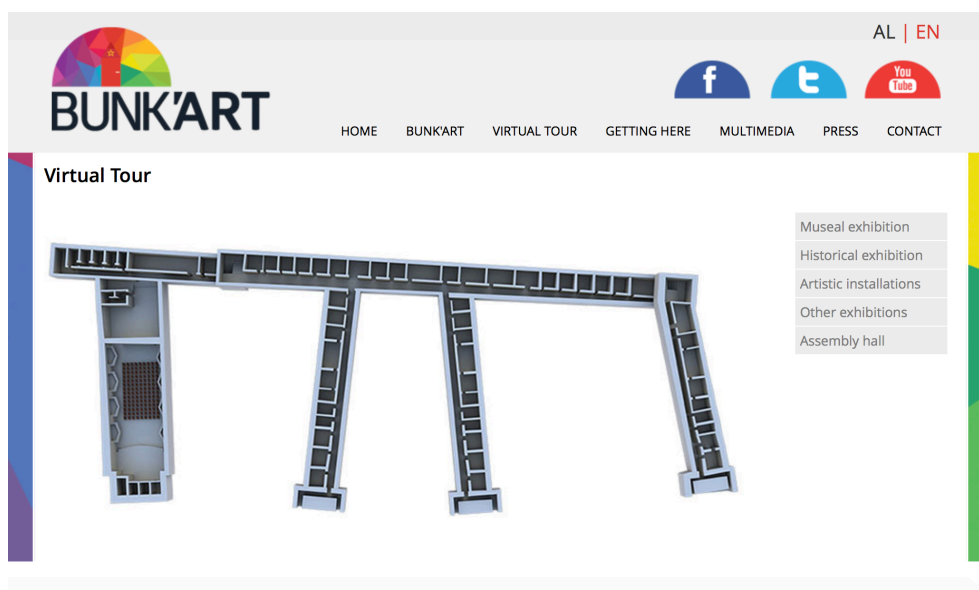
Το 2014, με κυβερνητική πρωτοβουλία εγκαινιάζεται, λίγα μόλις χιλιόμετρα μακριά από το κέντρο της πόλης των Τιράνων, το Bunk'Art³², για να συμβολίσει, σύμφωνα με τους υπευθύνους του, την απομόνωση της κομμουνιστικής Αλβανίας, αλλά και τις συνεχείς αντιπαραθέσεις του κομμουνιστικού μπλοκ με τη Δύση κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Ουσιαστικά πρόκειται για τη μουσειοποίηση μιας στρατιωτικής εγκατάστασης – ενός υπόγειου αντι-ατομικού καταφυγίου πέντε ορόφων, τύπου Bunker, το οποίο διαθέτει 106 δωμάτια και μια τεράστια αίθουσα Εθνοσυνέλευσης. Κατασκευασμένο περί το 1970 από το κομμουνιστικό κράτος, το εν λόγω Bunker προβλεπόταν να προστατεύει την τότε ηγεσία του κόμματος, σε ενδεχόμενη χημική ή πυρηνική επίθεση.

εικ. 16. Λεπτομέρεια από την κεντρική είσοδο στο Bunk'Art.

³² Ο ιστότοπος όπου περιγράφεται το Bunk'Art βρίσκεται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.bunkart.al/en/index.php> (τελευταία επίσκεψη 01.05.2016)

Παρά το ότι αναφέρεται συχνά ως μουσείο, το Bunk'Art δεν φαίνεται μέχρι στιγμής να έχει αυτό το καθεστώς, κάτι το οποίο θα ρύθμιζε σημαντικά την διαχείρισή του. Όπως ανέφερε ένας από τους συνεντευξιαζόμενους, δεδομένου ότι το αντι-ατομικό αυτό καταφύγιο αποτελεί μέρος της στρατιωτικής μονάδας που βρίσκεται στην περιοχή, διαχειριστική του αρχή παραμένει το Υπουργείο Άμυνας. Ως εκ τούτου, και σε συνέχεια της τυπολογίας των μουσείων που προβλέπεται από τον ισχύοντα νόμο αρ. 9386/04.05.2005, «Για τα Μουσεία», το Bunk'Art θα μπορούσε να αποτελεί ένα «Τυπολογικό Μουσείο» (Muze Tipologjik), τέτοιο όπως το Φιλοτελικό και Ταχυδρομικό Μουσείο, το Πολεμικό Μουσείο κ.λπ. Ωστόσο, μέχρι στιγμής δεν φαίνεται να έχει διευκρινιστεί κάτι τέτοιο. Ως προς το ρόλο του Υπουργείου Πολιτισμού, ενώ ο συνεντευξιαζόμενος ανέφερε ότι το έργο δεν το διαχειρίζεται το Υπουργείο, στην επίσημη ιστοσελίδα του, το Υπουργείο Πολιτισμού φαίνεται να το υποστηρίζει, αναλαμβάνοντας έτσι τον συντονισμό των εργασιών για την ανακαίνιση και την καλλιτεχνική επιμέλεια των χώρων. Δεδομένης της γενικότερης ασάφειας που φαίνεται να υπάρχει σχετικά με την ομάδα εργασίας του έργου, θα ήθελα να παρατηρήσω ότι η γενικότερη εντύπωση που αποκόμισα ως προς το καθεστώς λειτουργίας του είναι ότι, περισσότερο από ένα συμβατικό μουσείο, το Bunk'Art φαίνεται να είναι ένας κρατικός καλλιτεχνικός πολυχώρος (παραπέμποντας έτσι περισσότερο σε ένα Art Space).

εικ. 17. Λήψη από την επίσημη ιστοσελίδα του Bunk'Art, όπου δίνεται η δυνατότητα ηλεκτρονικής περιήγησης στους χώρους του κτηρίου, ανάλογα με τις ενότητες της έκθεσης.

Εστιάζοντας στη διαδικασία μετατροπής του Bunk'Art σε εκθεσιακό – μουσειακό πολυχώρο, φαίνεται ότι η αρχιτεκτονική του έχει διατηρηθεί, ενώ οι εσωτερικοί χώροι έχουν διαμορφωθεί ειδικά, ώστε να φιλοξενήσουν τις εκθεσιακές ενότητες στις οποίες παρουσιάζονται τόσο μουσειακά και ιστορικά, όσο και καλλιτεχνικά θέματα. Πιο συγκεκριμένα, ως προς τις καλλιτεχνικές ενότητες, αυτές χρησιμοποιούν κατά βάση video-art εγκαταστάσεις (video-art installations), ήχοι, φως και εικόνα, θέλοντας, όπως υποστηρίζεται, να δημιουργήσουν ένα ιστορικό και συναισθηματικό ταξίδι στους επισκέπτες. Ως προς τις μουσειακές ενότητες, αυτές αναφέρονται στην μουσειοποίηση ορισμένων από τους προσωπικούς χώρους της τότε κομμουνιστικής ηγεσίας, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται το δωμάτιο του Enver Hoxha και αυτό του τότε Πρωθυπουργού της χώρας, Mehmet Shehu. Αν και στο σύνολό τους φαίνεται να έχουν διατηρηθεί ανέπαφα, έχουν προστεθεί ορισμένα «αυθεντικά» αντικείμενα εποχής, τα οποία δεν ανήκαν στο χώρο, γεγονός το οποίο φαίνεται να τους προσδίδει περισσότερο διακοσμητικό χαρακτήρα.

εικ. 18. Λεπτομέρειες από το γραφείο του Enver Hoxha, το οποίο αποτελεί μέρος των μουσειακών ενότητων του Bunk'Art.

Ως προς τις ιστορικές ενότητες, αυτές διακρίνονται μεταξύ τους σε χρωματιστές ζώνες και αναφέρονται σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους της αλβανικής ιστορίας, ξεκινώντας από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και φτάνοντας έως το 1990, το τέλος δηλαδή της λεγόμενης «κόκκινης περιόδου». Αυτό που αποκτά

ενδιαφέρον ήδη από την περιγραφή αυτών των ενοτήτων στην επίσημη ιστοσελίδα του³³, είναι η έκταση της χρονικής περιόδου στην οποία αναφέρεται συνολικά το Bunk'Art, αλλά και η έμφαση στην αντίσταση της Αλβανίας στη γερμανική κατοχή και, κατ' επέκταση, η ένταξή της στον αντι-ναζιστικό Άξονα της Δύσης.

Παρά το ότι κατά τη διάρκεια της έρευνας δεν μπόρεσα να επισκεφθώ η ίδια τους χώρους του Bunk'Art, γεγονός το οποίο δεν μου επιτρέπει να επεκταθώ περαιτέρω στην ερμηνευτική προσέγγιση αυτών των ενοτήτων, θα ήθελα να κάνω δύο γενικές παρατηρήσεις. Πρώτον, βρίσκω ότι είναι η πρώτη φορά που μια επίσημη κρατική αρχή αναφέρεται στην περίοδο της διακυβέρνησης Hoxha εντάσσοντάς τη σε ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, το οποίο ξεπερνά τα στενά χρονικά όρια μεταξύ 1944-1990, προσδίδοντας έτσι ιστορικότητα στη θεώρηση του πρόσφατου αυτού παρελθόντος. Επιπλέον, σύμφωνα με την σύντομη περιγραφή που παρατίθεται στην ιστοσελίδα, γίνεται φανερή μια συνολική θεώρηση της ιστορίας, η οποία, με έμφαση στις πολιτικές του καθεστώτος, παρουσιάζει τις κοινωνικο-πολιτικές και οικονομικές συνέπειες που έφερε για ολόκληρη την αλβανική κοινωνία. Δεύτερον, παρατηρώντας πιο προσεκτικά την επίσημη ονομασία του έργου: *Bunk'Art – 70 vjet ras Clirimit* (Bunk'Art – 70 χρόνια μετά την Απελευθέρωση), η οποία δεν είναι πάντοτε εμφανής ή δεν αναφέρεται από τα ΜΜΕ, δημιουργείται η εντύπωση μιας μάλλον θετικής εικόνας, όχι τόσο του καθεστώτος παρά της εθνικής ιστορίας της Αλβανίας, ιδωμένης συνολικά. Αυτή η θετική αυτο-εικόνα, τόσο στενά συνυφασμένη με την ιστορία του ίδιου του θεσμού των μουσείων και δη αυτή των ιστορικών και εθνικών μουσείων, δείχνει μεταξύ άλλων να αναφέρεται σε μια ιστορία νίκης και υπερηφάνειας. Εκπέμπει αισιοδοξία και μάλλον ανακουφίζει, παρά προβληματίζει τους επισκέπτες. Ταυτόχρονα, η ίδια η αρχιτεκτονική του Bunk'Art, ως άλλος λαβύρινθος, μαζί με τις μυστηριώδεις ιστορίες που υπόσχεται να διηγηθεί, εξάπτει το ενδιαφέρον του επισκέπτη, προκαλώντας την περιέργειά του.

³³ Σχετικά με τις ιστορικές εκθέσεις, και τις περιόδους στις οποίες αυτές αναφέρονται, βλέπε: <http://www.bunkart.al/en/ekspozitahistorike.php> (τελευταία επίσκεψη: 01.05.2016)

Πράγματι, το ενδιαφέρον των πολιτών να επισκεφτούν την καινοτόμα αυτή πρόταση θέασης του παρελθόντος, υπήρξε μεγάλο: 30.000 – 60.000 επισκέπτες κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας του. Το γεγονός αυτό, όμως, δείχνει να ενισχύθηκε σημαντικά και από τη μεγάλη προβολή που είχε η είδηση από τα εθνικά και τα διεθνή τηλεοπτικά δίκτυα, στοιχείο που όξυνε την περιέργεια των πολιτών. Ωστόσο, παρά την μεγάλη αυτή επισκεψιμότητα, το Bunk'Art έκλεισε για να ξανανοίξει διευρυμένο και με περισσότερους χώρους στα μέσα Απριλίου του τρέχοντος έτους. Κατά την επίσκεψή μου στο χώρο, τον Δεκέμβρη του 2015, ο φύλακας της κεντρικής εισόδου μου ανέφερε ότι η παύση λειτουργίας ήταν αναμενόμενη, ενώ είπε επίσης ότι αυτή οφείλεται και στην ανάγκη ανακαίνισής των χώρων. Είναι αλήθεια ότι δεν είναι σαφείς οι λόγοι για τους οποίους χρειάστηκε να κλείσει το Bunk'Art, ωστόσο, το επιχείρημα της προσωρινής του λειτουργίας το άκουσα να επαναλαμβάνεται κατά τη παραμονή μου στα Τίρανα. Ένας από τους βασικούς λόγος φαίνεται να είναι το υψηλό λειτουργικό κόστος³⁴ του, το οποίο επιβαρύνει κατά βάση τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Άμυνας. Βέβαια, υπήρξαν και αναφορές που έκαναν λόγο για έλλειψη ιστορικής εγκυρότητας στις εκθεσιακές ενότητες, χωρίς όμως αυτές να ήταν δυνατόν να τεκμηριωθούν ή να διευκρινιστούν περαιτέρω. Η επαναλειτουργία του χώρου, η οποία - όπως ανέφερα- σημειώθηκε πρόσφατα, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ειδικά αν τη μελετήσει κανείς συγκριτικά, εστιάζοντας σε τυχόν αλλαγές ή παράγοντες περαιτέρω βελτίωσης.

Αν και ο χρονικός περιορισμός στην ερευνητική διαδικασία δεν μου επέτρεψαν την αναζήτηση νέων στοιχείων για την ανάλυση της συνολικής λειτουργίας του χώρου, είναι φανερό ότι το Bunk'Art αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση «μουσείου», η οποία παραπέμπει κατά πολύ στην περίπτωση του αντίστοιχου Bunker του Tito στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη (Jukic 2015). Τόσο τα ζητήματα διαχείρισης αυτών των χώρων, λόγω του λειτουργικού τους κόστους, όσο και η επανανοηματοδότησή τους κατά βάση ως χώρων τέχνης, αποτελούν σίγουρα μια πρόκληση, τόσο ως προς την

³⁴ Καθώς πρόκειται για μια υπόγεια αμυντική βάση, η λειτουργία του απαιτεί ειδικά συστήματα εξαερισμού που θα προσφέρουν τις κατάλληλες συνθήκες για την παραμονή του επισκέπτη στο χώρο, αλλά και την διατήρηση των ιδίων των αντικειμένων, μιας και οι φυσικές συνθήκες υγρασίας ενδέχεται να διαβρώσουν τα υλικά τους.

αναπαράσταση του σύγχρονου παρελθόντος, όσο και στη συνολική ιστορική και μουσειολογική τους προσέγγιση, ενώ συχνά παραπέμπουν σε δράσεις οι οποίες συνδέονται άμεσα με τον τουρισμό και την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής στην οποία βρίσκονται.

GJETHI

Την ίδια χρονιά, δηλαδή το 2014, άνοιξε συμβολικά και για περιορισμένο κοινό το *Shteria e Gjethëve* (Το σπίτι των φύλλων), όπου μέσα από μια υπαίθρια φωτογραφική έκθεση, οι επιμελητές παρουσίασαν τις βασικές ενότητες που πρόκειται να συμπεριληφθούν κατά τη μετατροπή του κτηρίου αυτού σε μουσείο.

εικ. 19. Εικόνα από την εναρκτήρια φωτογραφική έκθεση του Gjethi στην μπροστινή αυλή του κτηρίου.

Ουσιαστικά, πρόκειται για ένα κτήριο με μακρά ιστορία³⁵, στο οποίο φιλοξενήθηκαν για μεγάλο χρονικό διάστημα τα κεντρικά γραφεία της Κρατικής Μυστικής Υπηρεσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Αλβανίας, το λεγόμενο

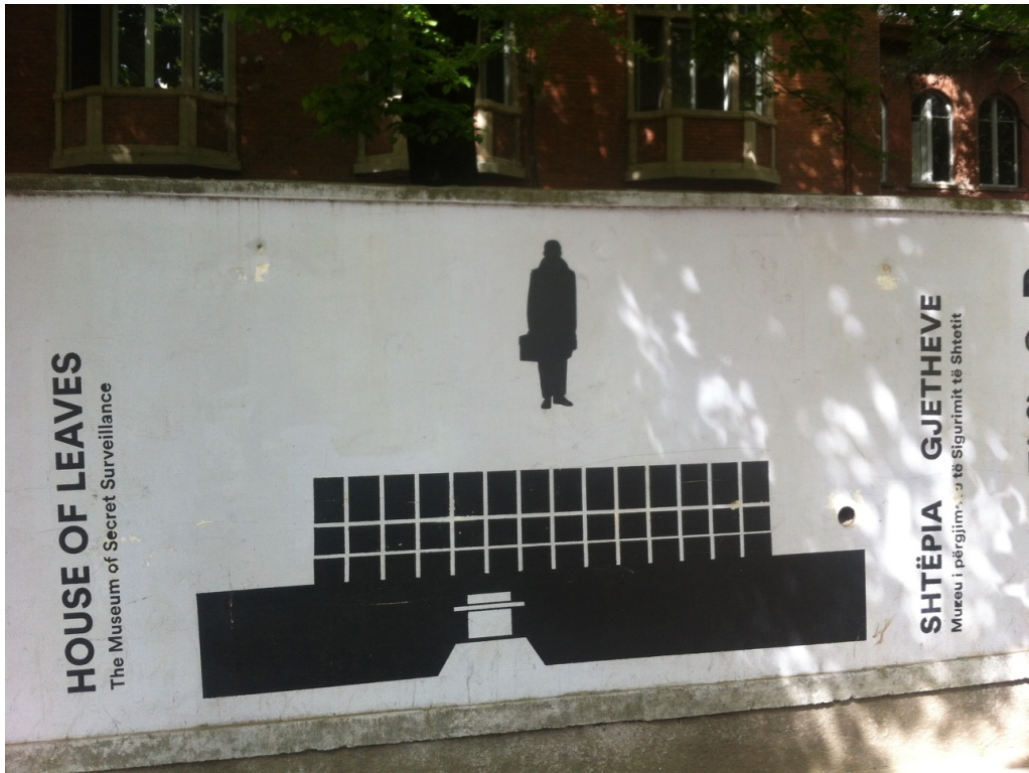
³⁵ Από ιστορική άποψη το κτήριο χτίστηκε αρχικά για να χρησιμεύσει ως ιατρική κλινική, όπου λίγες ημέρες πριν από την ιταλική εισβολή γεννήθηκε ο διάδοχος του θρόνου, Leka Zogu. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής το κτήριο λειτούργησε ως έδρα της Γκεστάπο, ενώ στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ανακρίσεων και βασανιστηρίων για τους αντιφρονούντες του συστήματος. Στο μεγαλύτερο όμως διάστημα, στο εν λόγω κτήριο βρίσκονταν τα γραφεία της Κρατικής Μυστικής Υπηρεσίας του Κομμουνιστικού Κράτους (Sigurimi), όπου πραγματοποιούνταν επιτηρήσεις και ο έλεγχος της αλληλογραφίας κάθε πολίτη της χώρας, Αλβανού ή ξένου. Μετά τη πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος, στο κτήριο εγκαταστάθηκαν τα γραφεία της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (SHIK), η οποία στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών (SHISH), λειτουργώντας πρακτικά εκεί ως το 1998.

Sigurimi³⁶. Παρά το ότι ήταν ερμητικά κλειστό για όλους, εκτός από το προσωπικό του, οι πολίτες γνώριζαν τη λειτουργία του, καθώς, ευρισκόμενο στο κέντρο της πρωτεύουσας, συμβόλιζε την ψυχολογική βία που ασκούνταν στο λαό μέσα από τον φόβο που προκαλούσαν η αυστηρή επιτήρηση και ο απόλυτος έλεγχος από το κράτος. Η σημερινή του ονομασία, Gjethi, οφείλεται στο αναρριχώμενο φυτό με τρίλοβα φύλλα που κάλυπτε την εξωτερική του όψη, προσφέροντάς του ένα φυσικό πέπλο προστασίας και ενισχύοντας περαιτέρω το μυστήριο στο φαντασιακό των πολιτών.

Μετά την πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος και έως το 1998, το κτήριο συνέχιζε πρακτικά να λειτουργεί ως Υπηρεσία Πληροφοριών, ωστόσο στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε, παραμένοντας ουσιαστικά στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εσωτερικών. Το 2014, με την υπ' αριθμό 468/22.07.2014 Υπουργική Απόφαση, η ευθύνη της διαχείρισής του μεταβιβάστηκε στο Υπουργείο Πολιτισμού, με σκοπό το κτήριο να μετατραπεί σε μουσείο, διατηρώντας τον τεχνικό και τεχνολογικό εξοπλισμό εποχής³⁷ που βρέθηκε και αρχειοθετήθηκε κατά την απογραφή στο χώρο. Όπως ανέφερε ένας από τους συνεντευξιαζόμενους, υπεύθυνος του Υπουργείου για το έργο, το κτήριο αυτό δεν έχει κηρυχτεί επίσημα ως μουσείο, ωστόσο αναμένεται να λειτουργήσει ως Εθνικό Μουσείο και άρα θα υπάγεται στη Διεύθυνση της Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού της Αλβανίας.

³⁶ Στην Αλβανία, όπως και σε άλλες χώρες της ΚΑΕ, οι μυστικές υπηρεσίες έχουν διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο στη διατήρηση της θέσης της κεντρικής εξουσίας, ασκώντας αυστηρούς ελέγχους και επιτηρώντας κάθε πολίτη (αλβανό και ξένο) ο οποίος θεωρούνταν ως αντιφρονούντα, ενεργώντας κατά του συστήματος ή σε περιπτώσεις άλλες, ενεργούσε για «καπιταλιστικά συμφέροντα» της Δύσης.

³⁷ Όπως ανέφερε ο συνεντευξιαζόμενος, τα αντικείμενα αυτά αναμένεται να χρησιμοποιηθούν στις διάφορες εκθεσιακές ενότητες που θα προκύψουν μετά την μετατροπή του κτηρίου σε μουσείο, και αφορούν σε συσκευές τεχνολογίας της εποχής, κυρίως κάμερες, οθόνες, συσκευές παρακολούθησης, ενισχυτές, αλλά και φωτογραφικά εργαστήρια, χημεία, ραδιοφωνικοί δέκτες και απλά εργαλεία που χρησιμοποιούνταν από τους υπαλλήλους του για τις δραστηριότητές τους.

εικ. 20. Λεπτομέρεια από την μπροστινή περίφραξη του Gjethi.

Εκτός, όμως, από το Υπουργείο Πολιτισμού – ως υπεύθυνη κρατική αρχή για τον συντονισμό των εργασιών – την επιμέλεια του έργου έχει αναλάβει ο Bashkim Shehu, ως εξωτερικός συνεργάτης του Υπουργείου, μαζί με μια ομάδα εμπειρογνομόνων, μεταξύ των οποίων αρχιτέκτονες, για την διευθέτηση των χώρων και την αποκατάσταση του κτηρίου, ιστορικούς, για την αναζήτηση σε αρχεία και την τεκμηρίωση των αντικειμένων, καθώς και δύο πρώην υπάλληλοι του Sigurimi που γνωρίζουν καλά τον χώρο. Η επιλογή του Shehu, ως βασικού επιμελητή του έργου, ο οποίος ουσιαστικά έχει αναλάβει και την μουσειολογική/ερμηνευτική προσέγγιση της ιστορίας που φέρει το κτήριο, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην κοινή γνώμη. Σύμφωνα και πάλι με τον συνεντευξιαζόμενο, η επιλογή του ήταν συμβολική, καθώς πρόκειται για πρόσωπο που έζησε και τις δύο όψεις του καθεστώτος, γεγονός το οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο, προσδίδει αντικειμενικότητα στην κρίση του και περισσότερη νηφαλιότητα στην συνολική θεώρηση του

παρελθόντος³⁸. Παρά, όμως, την όποια αμφισβήτηση μπορεί να εκφράσει κανείς ως προς αυτή την κατεύθυνση, παραμένει ένα ενδιαφέρον επιχείρημα το οποίο ενδεχομένως να μπορεί να συζητηθεί περαιτέρω μετά την ολοκλήρωσή του.

εικ. 21. Λεπτομέρειες από ορισμένα από τα αντικείμενα που βρέθηκαν στο κτήριο και αναμένεται να χρησιμοποιηθούν ως εκθέματα κατά την μουσειοποίηση του Gjethi.

Εστιάζοντας στις συνεργασίες των συντελεστών αυτής της πρωτοβουλίας, τόσο με την κοινωνία των πολιτών όσο και με εξωτερικούς παράγοντες του πολιτισμού, βρήκα σημαντική την αναφορά στην στήριξη που έλαβε το έργο από το ΙΜΕΣΚ, καθιστώντας διαθέσιμο οπτικοακουστικό υλικό με μαρτυρίες πρώην πολιτικών κρατουμένων, το οποίο αναμένεται να χρησιμοποιηθεί στο νέο αυτό μουσείο. Κάτι τέτοιο δείχνει σαφώς μια διάθεση διαλόγου εκ μέρους τους, η οποία θα μπορούσε δυνητικά να προσφέρει την απαραίτητη πολυφωνία και τον εκδημοκρατισμό στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ωστόσο, όπως μου ανέφεραν, αυτή φαίνεται να βρίσκεται ακόμη σε πρώιμο στάδιο και ενδεχομένως να χρειάζεται ακόμη χρόνος για να επιτευχθεί. Ως προς τις συνεργασίες με το εξωτερικό, ως ανωτέρω συνεντευξιαζόμενος ανέφερε τη

³⁸ Ο Bashkim Shehu, σύμφωνα με αυτή την άποψη, είναι ένα πρόσωπο το οποίο από τη μία γνώριζε καλά το καθεστώς φτάνοντας ως τα πιο υψηλά κλιμάκια της ιεραρχίας ως υιός του Mehmet Shehu, Πρωθυπουργού του τότε κομμουνιστικού κράτους και στενός συνεργάτης του ίδιου του Enver Hoxha, από την άλλη γνώρισε την φυλακή και την εξορία, όπου βρέθηκε μαζί με την οικογένειά του μετά τον θάνατο του πατέρα του, ο οποίος κατηγορήθηκε ως «μυστικός πράκτορας της Δύσης».

συνολική συνεισφορά του γερμανικού κράτους, τονίζοντας ιδιαίτερα την στενή και συνεχή συνεργασία με το Μουσείο Στάζι (Stasi Museum) στο Ανατολικό Βερολίνο, το οποίο, αποτελεί πρότυπο έργο στη διαδικασία μουσειοποίησης του κτηρίου, η οποία αναμένεται να ολοκληρωθεί εντός του 2016.

εικ. 22. Λεπτομέρεια από την μπροστινή περίφραξη του Gjethi.

Η διαδικασία μουσειοποίησης του Gjethi, η οποία, όπως αναφέρθηκε, ξεκίνησε συμβολικά με την ελεύθερη πρόσβαση σε ένα άλλοτε ερμητικά κλειστό κτήριο, δεν έχει ολοκληρωθεί, ενώ αυτή τη στιγμή οι εργασίες έχουν εστιάσει στην αποκατάσταση τόσο του ίδιου του κτηρίου όσο και των αντικειμένων που βρέθηκαν στο χώρο και αναμένεται να αποτελέσουν μέρος των εκθεμάτων του μουσείου. Στόχος του έργου αυτού είναι να αποτελέσει συμβολικό χώρο αναπαράστασης της ψυχολογικής βίας του καθεστώτος, μετατρέποντας την πρώην έδρα της Κρατικής Ασφάλειας (Sigurimi) από τόπο καταπίεσης και παρακολούθησης σε έναν τόπο ελεύθερης και δημοκρατικής πρόσβασης, το οποίο όπως ανέφεραν θα απευθύνεται τόσο στο αλβανικό όσο και το διεθνές κοινό.

Όμως, τόσο το Bunk'Art όσο και το Gjethi αποτελούν μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου στρατηγικής το οποίο έχει αναλάβει το Υπουργείο Πολιτισμού για τη δημιουργία ενός «ιστορικού και τουριστικού υπόγειου διαδρόμου της κομμουνιστικής περιόδου»³⁹. Συνολικά, πρόκειται για αρκετά φιλόδοξο σχέδιο, το οποίο αναμένεται να ανοίξει στο ευρύ κοινό τις υπόγειες σήραγγες που αποτελούσαν μέρος των μυστικών υποδομών του κομμουνιστικού καθεστώτος. Με αφετηρία το κέντρο των Τιράνων θα επεκτείνεται υπογείως σαν «ιστός αράχνης» στο υπέδαφος της πόλης, ένα μουσείο στο οποίο ο επισκέπτης θα έχει τη δυνατότητα να έρθει αντιμέτωπος με τις φυσικές και ψυχολογικές υποδομές του παρελθόντος, περνώντας από διάφορα σημεία ενδιαφέροντος (τα οποία ακόμη δεν έχουν οριστεί), για να καταλήξει, κατά πως φαίνεται, στο Bunk'Art. Είναι αλήθεια ότι το τρίτο αυτό έργο του συνολικού σχεδίου βρίσκεται σε αρκετά πρώιμο στάδιο. Ωστόσο, αυτό που αξίζει εδώ να σημειωθεί είναι η έντονη αντίδραση της αξιωματικής αντιπολίτευσης κατά την έναρξη των εργασιών, γεγονός το οποίο είχε ως αποτέλεσμα και την διακοπή συνολικά του έργου.

Αφορμή στάθηκε η τοποθέτηση ενός οικοδομήματος τύπου Bunker στην κεντρική είσοδο του εν λόγω Μουσείου – Τούνελ, έτσι ώστε να συμβολίζει την είσοδο του επισκέπτη στο «σκοτεινό» και «καταπιεστικό» καθεστώς του Hoxha. Έτσι, στις 8 Δεκεμβρίου του 2015 – καθιερωμένη ως Εθνική Ημέρα Νεολαίας για τις πρώτες αντικομμουνιστικές διαδηλώσεις των φοιτητών και επέτειος των 25 χρόνων από την κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος – μέλη και υποστηρικτές του Δημοκρατικού Κόμματος, κατηγορώντας το σοσιαλιστικό κυβερνών κόμμα για έλλειψη ευαισθησίας απέναντι στα δεινά όσων υπέφεραν από το καθεστώς, καθώς και για νοσταλγική διάθεση ως προς το δικτατορικό καθεστώς, πραγματοποίησαν συγκέντρωση διαμαρτυρίας κατά την οποία

³⁹ Πρόκειται για απόσπασμα από την ομιλία του Πρωθυπουργού, Έντι Ράμα, κατά τα εγκαίνια του Bunk'Art τον Νοέμβριο του 2014, διαθέσιμο στην αγγλική γλώσσα, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.kryeministria.al/en/newsroom/speeches/quot-bunk-art-quot-a-treasure-of-the-collective-memory> (τελευταία επίσκεψη: 01.05.2015)

προκάλεσαν καταστροφές τόσο στο υπό κατασκευήν Bunker, όσο και στα κτήρια των υπουργείων που βρίσκονται γύρω του.

εικ. 23. Εικόνα από την υπό κατασκευή κεντρική είσοδο, τύπου Bunker, του Μουσείου – Τούνελ.

Γεγονός είναι ότι η συνολική εικόνα που αποκόμισα, παρακολουθώντας τις συζητήσεις επί του θέματος, είναι ότι οι όποιες κριτικές ασκούνται εκ μέρους της μίας ή της άλλης πλευράς, αντί να υιοθετούν μια κριτική στάση απέναντι στο ζήτημα, προτείνουν ταυτόχρονα εναλλακτικές λύσεις μέσα από συγκεκριμένες προτάσεις, διευρύνοντας έτσι τον δημόσιο διάλογο, συχνά αναλώνονται σε μικροπολιτικές σκοπιμότητες και ιδία συμφέροντα. Και είναι αλήθεια ότι, ιδίως μετά το διάλογο για τη περίπτωση της Πυραμίδας που αναφέρθηκε παραπάνω, η σχετική συζήτηση για το ζήτημα της μνήμης του πρόσφατου κομμουνιστικού παρελθόντος στην Αλβανία, αν και έχει αναζωπυρωθεί, μονοπωλείται από αντίστοιχες αντιπαραθέσεις, διατηρώντας σε σημαντικό βαθμό την κληρονομιά της πολιτικής πόλωσης του παρελθόντος.

Στο σημείο αυτό, ωστόσο, θα ήθελα να σταθώ στις ευρύτερες κριτικές που έχουν ασκηθεί στο συνολικό αυτό σχέδιο, κυρίως από την κοινωνία των πολιτών. Καταρχάς, όπως υποστηρίζεται, παρατηρείται μια τάση συγκέντρωσης αυτών των πρωτοβουλιών στην ευρύτερη περιοχή των Τιράνων, γεγονός το οποίο καθορίζει σε σημαντικό βαθμό και την οπτική που αυτά φέρουν. Έτσι δεν λαμβάνουν υπόψη τις ιδιαιτερότητες άλλων περιοχών, καθώς και τις πλούσιες μνήμες που αυτές φέρουν από την εν λόγω περίοδο. Επιπλέον, αναφέρθηκε ότι, παρά το γεγονός ότι πρόκειται για κρατικές πρωτοβουλίες, υπάρχει μια γενικότερη ασάφεια ως προς την συνολική διαδικασία υλοποίησής τους, καθώς δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρο ποιες ομάδες ανέλαβαν την επιμέλεια, πώς και σύμφωνα με ποια κριτήρια επέλεξαν να θέσουν τα ζητήματα αυτά στα μουσεία.

Εστιάζοντας συγκεκριμένα στην περίπτωση του Bunk'Art, ως του μόνου απτού και ολοκληρωμένου έργου του σχεδίου, επισημάνθηκε ότι δεδομένης της σύντομης χρονικής διάρκειας στην οποία αυτό ανακοινώθηκε και εν τέλει παρουσιάστηκε στο κοινό, εγείρονται σημαντικά ερωτήματα ως προς την προηγούμενη ιστορική και μουσειολογική μελέτη στην οποία βασίστηκαν όσοι εργάστηκαν για αυτό. Επισημαίνεται, επιπλέον, η έλλειψη ανοιχτού και εποικοδομητικού διαλόγου – κάτι το οποίο μοιάζει να έχει ελαφρώς βελτιωθεί στη περίπτωση του Gjethi. Επιπροσθέτως, τα «αυθεντικά», όπως συχνά αποκαλούνται, αντικείμενα εποχής που χρησιμοποιήθηκαν κατά την μουσειοποίηση των χώρων, φαίνεται να προκαλούν νοσταλγία στους επισκέπτες που φέρουν προσωπικές μνήμες από εκείνη την εποχή, καθώς συνδέονται με αναμνήσεις από την καθημερινότητά τους. Την ίδια στιγμή, η χρήση αυτών των αντικειμένων ως διακοσμητικών στοιχείων, που διακρίνονται κυρίως για το αισθητικό τους κάλλος, υποβαθμίζει το ρόλο και τη λειτουργία τους ως αντικείμενα μαρτυρίας, γεγονός το οποίο αποπροσανατολίζει τον επισκέπτη, μη επιτρέποντας έτσι μια κριτική στάση απέναντι τους.

Παρατηρώντας συνολικά το σχέδιο αυτό, και παρά το γεγονός ότι δεν έχει ολοκληρωθεί ώστε να προκύπτουν συγκεκριμένα στοιχεία ως προς τη προσέγγιση του κομμουνιστικού παρελθόντος μέσα από τις εν λόγω πρωτοβουλίες, συχνά αναφέρεται ότι αυτό που επαναλαμβάνεται είναι μια ευρύτερη τάση ωραιοποίησης και αισθητικοποίησης του παρελθόντος, η οποία

μετακινεί την προσοχή και καθησυχάζει τον επισκέπτη, καθιερώνοντας έτσι στη συλλογική μνήμη των Αλβανών μια περισσότερο θετική εικόνα της περιόδου. Αν δεχτούμε τη γενικότερη αυτή αντίληψη, γίνεται φανερό ότι, παρά την όποια προσπάθεια, η Αλβανία βρίσκεται ακόμη και σήμερα σε μια μεταβατική περίοδο, στην οποία τόσο οι πολίτες όσο και οι κρατικοί φορείς της χώρας, αναζητούν τον δικό τους τρόπο να αντιμετωπίσουν το πρόσφατο κομμουνιστικό παρελθόν, σύμφωνα πάντα με τις ανάγκες του παρόντος.

Συνολικά, αυτό που παρατηρεί κανείς είναι ότι ακόμη και σήμερα στην Αλβανία υπάρχει έντονη ευαισθησία ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα μπορέσει τελικά η χώρα να έρθει αντιμέτωπη με το πρόσφατο κομμουνιστικό της παρελθόν. Παράλληλα, όμως, το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον που επισημάνθηκε για χώρους όπως το Bunk'Art, το Σπίτι από Φύλλα κα., δείχνει να αρθρώνει ένα αίτημα εκ μέρους κυρίως των πολιτών να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση τους με αυτό. Σε κάθε περίπτωση, η έντονη παρουσία της «κομμουνιστικής κληρονομιάς» που διατηρείται ακόμη και σήμερα στη χώρα, σε συνδυασμό με την μνημονική απροθυμία και την απουσία οποιονδήποτε δράσεων για μια νηφάλια και συνολική θεώρηση της ιστορίας, κάνουν φανερό ότι χρειάζεται ακόμη χρόνος ώστε να συμβιβαστούν η επίσημη Αλβανία και οι πολίτες της με την πρόσφατη ιστορία τους.

ΣΥΝΟΨΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πτώση του καθεστώτος το 1990, σήμανε την αρχή μιας γενικευμένης άρνησης προς κάθε στοιχείο που παρέπεμπε στο προηγούμενο πολιτικό σύστημα. Σε ένα πλαίσιο θεσμικής διάλυσης και μαζικής φυγής, η προσοχή του κράτους και των αλβανών πολιτών στράφηκε, σχεδόν αποκλειστικά, στην προσαρμογή της χώρας και των πολιτών της στην «νέα» αναδυόμενη πραγματικότητα, ενώ τα γεγονότα του 1997 αποσταθεροποίησαν ακόμη περισσότερο την κατάσταση. Σε αυτή τη συγκυρία, κύρια προτεραιότητα υπήρξε η πολιτική, κοινωνική και δημοσιονομική αναδιοργάνωση της χώρας. Οι όποιες πρωτοβουλίες αφορούσαν το πεδίο του πολιτισμού, εστίαζαν κυρίως στην εναρμόνιση της χώρας με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και στην ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς, δίνοντας έμφαση σε μακρινές ιστορικές περιόδους προκειμένου να τονωθεί το ηθικό των πολιτών, πράγμα που παρατηρείται και σε άλλες όμοιες αναλογικά περιπτώσεις (πρβλ. Vukon 2012: 123-124).

Υπό αυτές τις συνθήκες η κομμουνιστική περίοδος δεν απασχόλησε ουσιαστικά τους ιθύνοντες του πολιτισμού. Ειδικά τα πρώτα χρόνια μετά την πτώση του καθεστώτος οι όποιες πρωτοβουλίες αφορούν στο πρόσφατο παρελθόν, βρίσκονται στη λογική της δαιμονοποίησης και της άρνησης, ενώ παράλληλα εξαίρεται και συμβολοποιείται η ομάδα των διωχθέντων – αντιφρονούντων του προηγούμενου καθεστώτος. Εδώ εντάσσεται και η πολιτική απόφαση της δημιουργίας της μόνιμης έκθεσης στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο Τιράνων όπου αναπαριστάται η σκοτεινή πλευρά του παρελθόντος με έμφαση στα εγκλήματα του κομμουνισμού. Σταδιακά, όμως, με την πάροδο του χρόνου και την άμβλυση της επίδρασης δομικών παραγόντων, επιχειρείται ανάληψη πρωτοβουλιών οι οποίες αφορούν ευρύτερα τμήματα του πληθυσμού και δυνητικά την κοινωνία ως σύνολο.

Το ζήτημα μιας ουσιαστικής ενασχόλησης με το κομμουνιστικό παρελθόν της Αλβανίας τίθεται, ουσιαστικά, κατά τη διάρκεια των δημόσιων συζητήσεων που πυροδοτήθηκαν με την περίπτωση της λεγόμενης «Πυραμίδας», το 2010. Σε αυτό το momentum έχουμε την συμμετοχή της κοινωνίας των πολιτών στη σχετική συζήτηση – προβληματική και την προσπάθεια διατύπωσης του

αιτήματος για ανοιχτό δημόσιο διάλογο όσον αφορά την «κληρονομιά» του παρελθόντος. Παρόλ' αυτά, ακόμα και σήμερα οι όποιες συζητήσεις σχετικά με το ζήτημα, περιορίζονται στην πολιτική σφαίρα, συντηρώντας σε σημαντικό βαθμό την κληρονομιά της πολιτικής πόλωσης του παρελθόντος, χωρίς να είναι δυνατό να επιτευχθεί ένας κατ' ουσίαν εποικοδομητικός διάλογος.

Παρά την πολιτική διάσταση του ζητήματος, από το 2010 και εξής αρχίζει να διαγράφεται μια νέα τάση «ανάγνωσης» του πρόσφατου παρελθόντος της Αλβανίας, γεγονός το οποίο αποτυπώνεται και στην αναπαράστασή του μέσα από μουσειακές εκθέσεις και άλλες σχετικές πρωτοβουλίες. Πλέον το κομμουνιστικό παρελθόν αφορά ένα ευρύτερο σύνολο του πληθυσμού περνώντας έτσι από την ενοχοποίηση και την ολοκληρωτική άρνηση στην ανάδειξη νέων προοπτικών ενασχόλησης με τη συγκεκριμένη περίοδο της ιστορίας. Το εντεινόμενο ενδιαφέρον και η ανασηματοδότηση μνημείων και τόπων του καθεστώτος δείχνει να οφείλεται καταρχάς σε μια πρώτη χρονική απόσταση από τα γεγονότα του 1990. Εξίσου σημαντική, όμως, είναι και η βελτίωση της οικονομικής και πολιτικής θέσης της Αλβανίας, και η συνακόλουθη θεσμική και κοινωνική ομαλοποίηση, που επιτρέπουν μια πιο σοβαρή ενασχόληση με τον πολιτισμό από μέρους της επίσημης πολιτείας.

Η πιο μαζική και ηχηρή προσπάθεια ενασχόλησης με το εν λόγω παρελθόν παρατηρείται το 2013, όταν το Υπουργείο Πολιτισμού θέτει ως μία από τις κύριες προτεραιότητες της πολιτιστικής της ατζέντας, την ενασχόληση με το κομμουνιστικό παρελθόν, κηρύσσοντας ταυτόχρονα την έναρξη των εργασιών σε δύο έργα, το Bunk'Art και το Σπίτι των Φύλλων. Σε αυτές τις πρωτοβουλίες διαφαίνεται η προσπάθεια να θεωρηθεί η συγκεκριμένη περίοδος της ιστορίας της Αλβανίας όχι ως μία ιστορική παρένθεση, αλλά ως μία πλαισιωμένη συνέχεια. Τα έργα αυτά απευθύνονται δυνητικά σε ολόκληρη την αλβανική κοινωνία και όχι σε κάποια ομάδα δυνητικών ψηφοφόρων. Ωστόσο, έχει επισημανθεί ότι οι πρωτοβουλίες αυτές, μέσω μιας αισθητικοποιημένης αναπαράστασης του πρόσφατου παρελθόντος τείνουν να ενθαρρύνουν μια νοσταλγική διάθεση, η οποία οδηγεί στην απολιτικοποίηση του παρελθόντος.

Στο σημείο αυτό, όμως, είναι σημαντικό να παρατηρήσει κανείς και τη συνεχώς επαναλαμβανόμενη τουριστική διάσταση που αποδίδεται σε αυτές τις πρωτοβουλίες, η οποία σε συνέχεια της ευρύτερης τάσης που παρατηρείται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια σε πολλές από τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ΚΑΕ), αποτελεί σημαντική παράμετρο ως προς την συνολική θεώρηση της διαχείρισης του κομμουνιστικού παρελθόντος στην Αλβανία. Το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον που παρατηρείται μετά το 1989 μεταξύ των δυτικοευρωπαίων να επισκεφθούν κράτη της ΚΑΕ και να γνωρίσουν την υλική κληρονομιά του κομμουνισμού (Hall 1995b), φαίνεται να έχει επηρεάσει την όποια προσπάθεια των μετα-κομμουνιστικών αυτών κρατών ώστε να αποδοθεί η κομμουνιστική περίοδος με ιστορικούς και κυρίως κοινωνικούς όρους (Light 2000a και 2000b)⁴⁰.

Η οπτική αυτή, είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς σε συνδυασμό με τους οικονομικούς, κοινωνικούς και κυρίως πολιτικούς παράγοντες που επισημάνθηκαν παραπάνω, δείχνει να εξηγεί ικανοποιητικά τη διάχυτη αβεβαιότητα αλλά και την ασάφεια σχετικά με το πώς θα πρέπει τελικά η Αλβανία να αναπαραστήσει το πρόσφατο κομμουνιστικό της παρελθόν, έτσι ώστε να ικανοποιήσει το συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας. Παράλληλα, όμως, θέτει νέους προβληματισμούς για περαιτέρω διερεύνηση.

⁴⁰ Η Light (2001: 1053 – 1057), εστιάζοντας στην περίπτωση της Ρουμανίας, περιγράφει το πώς έχει χρησιμοποιηθεί ο τουρισμός κατά τη μετα-σοσιαλιστική περίοδο για τον επαναπροσδιορισμό της εικόνας (reimage) της χώρας, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση της νέας ταυτότητας που θέλει αυτή να παρουσιάσει στον ευρύτερο κόσμο. Η μελέτη περίπτωσης που χρησιμοποιεί η ίδια, το «Σπίτι του Λαού», δείχνει ότι η παρουσίαση του έργου αυτού για τους τουρίστες, επιδιώκει να «αναμορφώσει» το παρελθόν ώστε να συνάδει καλύτερα με μετα-σοσιαλιστική ταυτότητα της Ρουμανίας, και ιδίως τη φιλοδοξία της να (επαν) εδραιωθεί ως μια «mainstream» χώρα της Ευρώπης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Άντερσον, Μπ. 1997, *Φαντασιακές Κοινότητες, Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Νεφέλη, Αθήνα.

Adhami, S. 2001, *Muzeologjia Shqiptare*, Gervis, Tirane.

Assmann, J. 1995, «Collective Memory and Cultural Identity», *New German Critique* 65: 125-133.

Babbie, E. 2011, *Εισαγωγή στη κοινωνική έρευνα*, Κριτική, Αθήνα

Berberi, B. and Tummers, K. 2015, «Management of cultural heritage in Albania and the Ljubljana Process», στο *Heritage for development in South-East Europe: New vision and perception of heritage through Ljubljana Process*, Council of Europe, Strasbourg.

Council of Europe, 2008, *Analysis and Reform of Cultural Heritage Policies in South-East Europe*, Council of Europe, Strasbourg.

Confino, A. 1997, «Collective Memory and Cultural History: Problems of Method», *The American Historical Review* 102:5, σσ. 1386-1403.

Connerton, P. 1989, *How Societies Remember*, Cambridge.

Δρουμπούκη, Α.Μ. 2014, *Μνημεία της Λήθης. Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Πόλις, Αθήνα.

Faja, E. 2008, *Kush e drejton urbanistikën shqiptare*, UFO Press, Tiranë.

Fischer, J. B. 2010, «*Enver Hoxha dhe diktatura staliniste në Shqipëri*», Instituti I Botimeve Ndërkombëtare, Tiranë.

Fogu, C. and Kansteiner, W. 2006, «The Politics of Memory and the Poetics of History», στο Lebow, R., Kansteiner, W., Fogu, C. (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Duke University Press, Durham and London, σσ. 284-310.

Γκαζή, Α. 2013, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας» της μνήμης», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου *Γεφυρώνοντας τις γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Βόλος 2013.

Γκαζή, Α. 2010, «Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο» στο Μερούσης, Ν., Στεφανή, Ευ. και Νικολαΐδου, Μ. (επιμ.), *IPIΣ – Μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη – Παπαστεργίου*, Εκδόσεις Κορνηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη σσ. 345-361.

Gamboni, D. 1997, «*The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*», Reaktion Books, London

Gori, M., 2012. «Who are the Illyrians? The Use and Abuse of Archaeology in the Construction of National and Trans-National Identities in the Southwestern Balkans», στο Riagain, R. and Nikolae Popa, C. (επιμ.), *Archaeology and the (De) Construction of National and Supra National Polities*, 27 (2) *Archaeological Review from Cambridge, U.K.*, σσ. 71-84.

Jukic, E. M. 2015, No Takers for Tito's Secret Cold War Ark, *BalkanInsight*, 20

Απριλίου 2015, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο:

<http://www.balkaninsight.com/en/article/no-takers-for-tito-s-secret-cold-war-ark>.

Ιωσηφίδης, Θ. 2001, «Η Μέθοδος των Focus Groups στην Κοινωνική Έρευνα: η Περίπτωση του Ερευνητικού Προγράμματος MEDACTION», Εισήγηση στο *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο: Κοινωνικές Εξελίξεις στην Σύγχρονη Ελλάδα και Ευρώπη, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ)*, Σύλλογος Ελλήνων Κοινωνιολόγων (ΣΕΚ), Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 24-26 Μαΐου.

Kostadinova, T. 2015, «Reinventing the Past: Politics of Memory in the Post-Conflict Reconstruction of Cultural Heritage in Bosnia and Herzegovina», στο Papakostas, N. and Pasamitros, M. (επιμ.), *An Agenda for the Western Balkans. From Elite Politics to Social Sustainability*, ibidem-Verlag, Stuttgart, σσ. 133-155.

Lebow, R. 2006, «The Memory of Politics in Postwar Europe», στο Lebow, R., Kansteiner, W., Fogu, C. (επιμ.), *The Politics of Memory in Postwar Europe*, Duke University Press, Durham and London, σσ. 1-40.

Λιάκος, Α. 2011, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα.

- Light, D. 2001, «'Facing the future': tourism and identity- building in post-socialist Romania», *Political Geography*, 20, σσ. 1053-1074.
- Light, D. 2000a, «Gazing on communism: heritage tourism and post-communist identities in Germany, Hungary and Romania», *Tourism Geographies*, 2, σσ. 157-176.
- Light, D. 2000b, «An unwanted past: contemporary tourism and the heritage of communism in Bucharest», *International Journal of Heritage Studies*, 6, σσ. 145-160.
- Lubonja, F. 2012, «Μύθοι στην Κομμουνιστική Πολιτική, Κοινωνία και Κουλτούρα. Ανάμεσα στη Δόξα ενός εικονικού Κόσμου και στην Εξαθλίωση ενός Πραγματικού Κόσμου», στο Schwandner-Sievers S. και Fischer, B. J. (επιμ.), *Αλβανικές ταυτότητες. Μύθος και Ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 153-175.
- Lubonja, F. 2007, «Blloku (pa nostalgji)», στο *Përpjekja* nr.24, Përpjekja, Tirane, σσ. 11-31.
- Lubonja, F. 1999. *Liri e kercenuar, Publicistika e viteve 1991 - 1997*, Perpjekja, Tirane.
- Μαντόγλου, Α. 2012, *Μνήμες. Ατομικές – Συλλογικές – Ιστορικές*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Misztal, B. 2003, *Theories of Social Remembering*, Maidenhead & Philadelphia, Open University Press
- Mason, J., 2011, *Η διεξαγωγή της ποιοτικής έρευνας*, Πεδίο, Αθήνα.
- Mai, N., 2006, «The Albanian Diaspora-in-the-Making: Media, Migration and Social Exclusion», στο *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 33 (3), Routledge, London, New York, σσ. 543-561.
- Macdonald, Sh., 2010, «Η ιστορία ως κοινωνικό ζήτημα: Ερμηνεύοντας τη «δύσκολη κληρονομιά», *Τετράδια μουσειολογίας* 7, σσ. 14-22.
- Macdonald, Sh. 2009, *Difficult Heritage. Negotiating the Nazi Past in Nuremberg and Beyond*, Routledge, London.
- Νάκου, Ει. 2009, *Μουσεία, Ιστορίες και Ιστορία*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα

- Nikolli, F. 2012, Developers ravage Albanian's historic landmarks, BalkanInsight, 6 Νοεμβρίου 2012, διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο:
<http://www.balkaninsight.com/en/article/developers-ravage-albania-s-historic-landmarks>
- Nora, P. 1989, «Between Memory and History: Les lieux de memoire», *Representations* 26: 7–25.
- O'Donnel, J. 1999, *A coming of Age: Albania under Enver Hoxha*, East European Monographs. Boulder, Columbia University Press, New York.
- Pandolfi, M. 2012, «Μύθοι Δημοκρατίας, Ανάπτυξης και Μέλλοντος: Μύθοι και Νέες Μορφές Διακυβέρνησης στη Σύγχρονη Αλβανία», στο Schwandner-Sievers S. και Fischer, B. J. (επιμ.), *Αλβανικές ταυτότητες. Μύθος και Ιστορία*, Παπαζήση, Αθήνα, σσ. 341-362.
- Πάντζου, Ν. 2010, «Φορείς τραυματικής μνήμης: το Μουσείο Πολιτικών Εξορίστων Άη Στράτη στην Αθήνα», *Τετράδια μουσειολογίας* 7, σσ. 49-55.
- Πέτιφερ, Τζ., και Βίκερς, Μ. 1998, *Αλβανία: Από την Αναρχία σε μια Βαλκανική Ταυτότητα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.
- Puto, A. και Gjika, E. 2008, «*Kinematografia shqiptare midis nostalgjisë, groteskut dhe të ardhmes*», στο *Përprjekja nr.25*, Përprjekja, Tirane.
- Puto, A. 2012, «Gruaja në kinemanë shqiptare të pasluftës», *Revista Java*. διαθέσιμο ηλεκτρονικά στο: <http://www.revistajava.al/dossier/20131021/gruaja-ne-kinemane-shqiptare-te-pasluftes> (τελευταία επίσκεψη: 28.03.2016).
- Thiemann, A. 2015, «Ndryshimet discursive ne kujtimin e komunizmit ne Rumani», στο Godole, J., και Danaj, S. (επιμ.), *Transformimi I Medias dhe kujtesa kolektive ne Shqiperi*, IDMC – Instituti per Demokraci Media dhe Kulture, Tirane, σσ. 48-61
- Halbwachs, M. 2013, *Η συλλογική μνήμη*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Χαμηλάκης, Γ. 2012, *Το έθνος και τα ερείπιά του: Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου, Αθήνα.

Χατζηνικολάου, Τ. 2015, «Μνήμη και ανάμνηση. Μια νέα προσέγγιση των μουσειακών συλλογών», στο Νάκου, Ε. και Γκαζή, Α. (επιμ.), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα, σσ. 63-75.

Hall, D.R. 1995b, «Tourism change in Central and Eastern Europe», στο Montanari, A. and Williams, A. M. (επιμ.), *European Tourism: Regions, Spaces and Restructuring*, Wiley, London, σσ. 221-244.

Hemming, A. 2013, «Justice of Another King. Laying Claims to the Past in Post-Dictatorial Albania», στο *History of Communism in Europe: Vol. 4 / 2013: Transitional Justice and Civil Societies after Dictatorial Regimes*, Zeta Books, Bucharest - Romania, σσ. 44-64.

Hobsbawm, E. 2004, «Εισαγωγή: Επινώντας παραδόσεις», στο Hobsbawm, E. και Ranger, T. (επιμ.) 2004, *Η επινόηση της παράδοσης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 9-24.

Hobsbawm, E. 2004, «Μαζική παραγωγή παραδόσεων: Ευρώπη, 1870-1914», στο Hobsbawm, E. και Ranger, T. (επιμ.), *Η επινόηση της παράδοσης*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σσ. 297-345.

Hoxha, A. 2002, *Enciklopedia e kinemasë shqiptare*, Toena, Tirane.

Hoxha, A. 2004, *Kinematografia shqiptare: 1985-2005, vol 2*, Toena. Tirane

Hoxha, E. 2014, «Great Constructions in Albania during the Period '70-'80», *Academic Journal of Interdisciplinary Studies* 3 (1), MCSER Publishing, Rome - Italy, σσ. 379-384.

Vickers, M. 1995, *The Albanians. A Modern History*, Tauris, London.

Νυκον, Ν. 2012, «Εθνικά ιστορικά μνημεία στη Βουλγαρία: δημιουργία, ανάπτυξη και αναπαράσταση του εθνικού παρελθόντος», στο Γκαζή, Α., και Μπούνια, Α. (επιμ.), *Εθνικά Μουσεία στη Νότια Ευρώπη, Ιστορία και Προοπτικές*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα, σσ. 113-125.